

VIRDŽINIJA VULF

ZNAK NA ZIDU

NENAPISANI ROMAN

SKICA PROŠLOSTI

Prevela Slavica Stojanović

ZNAK NA ZIDU

Bilo je možda sredinom januara ove godine kada sam prvi put podigla pogled i videla znak na zidu. Da bi se utvrdio neki datum, potrebno je da se čovek seti onoga što je gledao. Zato sad mislim o vatri; jednolična mrena žutog svetla na stranici moje knjige; tri hrizanteme u okrugloj staklenoj vazni na kaminu. Da, mora da je bilo zimsko vreme i mi smo baš bili popili čaj, jer se sećam da sam baš pušila cigaretu kad sam pogledala gore i prvi put videla znak na zidu. Pogledala sam nagore, kroz dim cigarete i pogled mi je za trenutak zapeo za razgoreli ugajl i dođe mi na pamet ona stara fantazija o grimiznoj zastavi koja leprša sa kule na zamku, pa sam mislila o kavalkadi crvenih vitezova koji jašu uz crnu stenu. Kao prilično olakšanje, znak mi je omeo tu fantaziju, jer to je stara fantazija, automatska fantazija, stvorena verovatno u detinjstvu. Znak je bio mali, okrugao znak, crn na belom zidu, metar i po do dva iznad kamina.

Kako se naše misli spremno roje oko novog predmeta, noseći ga mali deo puta, kao kad mravi nose vlat trave onako grozničavo, a onda ga ostave. Ako je znak napravljen ekserom, onda to nije moglo biti za sliku, mora da je bilo za minijaturu — minijatura dame sa belim napudranim loknama, puderom naprašenim obrazima i usnama kao crveni karanfili. Lažna, naravno, jer ljudi pre nas čija je ovo bila kuća tako bi izabirali slike — staru sliku za staru sobu. Takvi behu — veoma zanimljivi ljudi i ja vrlo često mislim na rijih, na ovako čudnim mestima, pošto ih čovek više neće videti i ne zna šta se kasnije dogodilo. Želeli su da napuste ovu kuću zato što su želeli da promene stil nameštaja, tako je on rekao i upravo je izlagao mišljenje da umetnost iza sebe treba da ima ideje, kad smo otrgnuti, kao što se čovek otrgne od stare dame koja se sprema da uspe čaj i od mladića spremnog da udari tenisku loptu u bašti vile kad u predgrađu projuri vozom.

Ali što se znaka tiče, nisam sigurna za njega; konačno, ne verujem da je napravljen ekserom; isuviše je veliki, isuviše okrugao za to. Mogla bih da ustanem, ali ako ustanem i zagledam ga, deset prema jedan da ću moći zasigurno da kažem; jer kad se nešto jednom uradi, nikad niko ne sazna kako se to odvijalo. O! bože moj, misterija života! Nepreciznost misli! Neznanje čovečanstva! Da pokažem koliko nam je mala kontrola nad stvarima koje posedujemo — koliko je slučajna događaj sav ovaj život, pored sve naše civilizacije — dajte da nabrojim samo nekoliko stvari koje smo izgubili tokom života, počinjući, jer to uvek izgleda najmisterioznije od svih gubitaka — je l' pojela maca, je l' izeo miš — tri svetloplave limene kutije sa priborom za uvezivanje knjiga? Zatim su bili kavezi za ptice, gvozdene obruči, čelične klizaljke, kanta za ugajl iz vremena kraljice Ane, daska za sitnice, ručni vergl — sve nestalo, isto tako nakit. Opali i smaragdi — leže uz koren repe. Kakav je to sigurno stružuce guleći okršaj! Čudo da imam košulju na leđima, da u ovom trenutku sedim okružena čvrstim nameštajem. Zato, ako čovek hoće da život uporedi sa bilo čime, izgleda mu kao da je oduvan kroz tunel podzemne železnice sedamdeset kilometara na sat — iskrcavši se na drugom kraju i bez šnale u kosi! Ispaljen pred noge Gospoda potpuno go! Prevrćući se preko glave na livadama zlatoglava kao kad na poštu

tresnu paketi zamotani u smeđu hartiju! Sa kosom koja za njim leprša kao rep trkaćeg konja. Da, to izgleda izaziva brzinu života, neprestano gubljenje i obnavljanje; sve tako usputno, sve tako pukim slučajem ...

Ali posle života. Lagano spuštanje debelih zelenih stabljika tako da čašica cveta kad se prevrne, preplavi čoveka ljubičastom i crvenom svetlošću. Zašto se, konačno, ne bi rodio tamo kao što se rodio ovde, bespomoćan, nemuš, u nemogućnosti da izoštri svoj pogled, pipajući u korenu trave, kod nogu divova? A da kaže šta je drveće, a šta su muškarci i žene ili da li tako nešto postoji, neće biti u stanju i do pedesete godine. Ništa neće postojati, samo površine svetlosti i tame, ispresecane debelim stabljikama i malo više, možda, mrlje u obliku ruže neodređene boje — mutnoružičaste i plave — koje će, kako vreme ide, postati određenije, postati— ne znam šta ...

Ali znak na zidu ipak uopšte nije rupa. Čak ga je možda prouzrokovala neka okrugla crna materija, kao što je mali ružin list, preostao, od leta, a ja, kako nisam mnogo budna domaćica — vidi prašinu po kaminu, na primer, prašina koja je, kažu, tri puta zatrpala Troju, samo komadi grnčarije odbijaju potpuno poništenje, to možete verovati.

Drvo ispod prozora kucka vrlo lagano u okno ... Hoću da mislim tiho ... Hoću ćutke, smireno, opširno da razmislim, da me ništa ne prekida, da nikako ne moram da ustajem sa stolice, da lagano klizim sa jednog predmeta na drugi, bez ikakvog osećanja neprijateljstva ili prepreke. Hoću da tonem sve dublje, daleko od površine s njenim tvrdim, razlučenim činjenicama. Da se uravnotežim, pustite me da se uhvatim za prvu ideju koja prolazi ... Šekspir ... Dobro, može on kao i neka druga. Muškarac koji je čvrsto useo u fotelju i zagledao se u vatru, dakle — pljusak ideja sa nekog visokog neba padao je neprestano kroz njegov um. Naslonio je čelo na ruku, a ljudi proviruju kroz otvorena vrata — jer pretpostavlja se da se ta scena odvija u letnje večer — ali kako je to tupo, ta istorijska fikcija! To mene uopšte ne interesuje. Volela bih kad bih mogla da se bacim na prijatan put misli, put koji indirektno odražava poverenje u mene, jer to su najprijatnije misli i veoma česte čak i u uslovima skromnih ljudi mišije boje, koji iskreno veruju da ne vole da čuju hvaljenje sebe. To nisu misli koje direktno nekoga hvale; to je njihova lepota, to su misli nalik ovima:

»A zatim sam ušla u sobu. Oni su raspravljali o botanici. Ja sam rekla kako sam videla cvet koji raste na gomili prašine uz jednu staru kuću u Kingsveju. Seme mora da je posejano u vreme vladavine Čarlsa Prvog, Koje je cveće raslo u vreme vladavine Čarlsa Prvog?« — pitala sam — (ali ne sećam se odgovora). Visoko cveće sa ljubičastim resama, možda. I tako dalje. Sve vreme oblačim svoju figuru u mislima, s ljubavlju, krišom, ne obožavajući je otvoreno jer, ako tako radim, naglo sebe prekinem i smesta se mašim knjige kao samozaštite. Zaista je čudno kako čovek instinktivno čuva svoju sliku od idolatrije ili bilo kog drugog ophođenja koje bi je moglo napraviti smešnom ili premalo nalik na original da bi i dalje bila uverljiva. Ili sve to uopšte i nije tako čudno? To je stvar od velike važnosti. Zamislite da se razbije ogledalo, slike nestane i nema više romantične figure sa šumskozelenim dubinama svuda okolo, već samo ljuštura čoveka koju vide drugi ljudi — kako to postaje bezvazdušan, plitak, ogoljen, napadan svet! Svet u kome se ne može živeti. Dok se suočavamo jedni sa drugima u autobusima i podzemnim železnicama,

gledamo u ogledalo; to je razlog neodređenosti, staklastog sjaja u našim očima. I romanopisci će u budućnosti sve više otkrivati značaj tih odsjaja, jer, naravno, nije odsjaj samo jedan već ih je skoro beskrajn broj; te će dubine oni istraživati, tu utvaru će slediti, sve više izostavljajući opis realnosti iz svojih priča, uzimajući znanje o njoj kao spremnu činjenicu, kao što su radili Grci ili možda Šekspir — ali ta uopštavanja su veoma beskorisna. Vojnički zvuk reči je dovoljan. On podseća na uvodnike, ministre kabineta — zaista na celu klasu stvari o kojima se u detinjstvu misli kao o stvarima po sebi, od kojih čovek ne može da se odvoji osim da reskira bezimeno prokletstvo. Uopštavanja ga nekako vraćaju na nedelju u Londonu, šetnje nedeljom po podne, nedeljne ručkove i isto tako na način govora mrtvih, odeću i navike kao što je navika da svi zajedno sedimo u jednoj sobi do izvesnog sata iako to niko nije voleo. Sve je imalo svoja pravila. Pravilo za stolnjake u tom određenom periodu je bilo da su neizostavno od sitnog veza sa naznačenim malim žutim podeocima, kao što možete da vidite na tepisima u hodnicima kraljevskih palata. Stolnjak druge vrste nije bio pravi stolnjak. Kako je šokantno, a ipak divno bilo otkriti da nisu potpuno stvarne te stvarne stvari, nedeljni ručkovi, nedeljne šetnje, kuće na selu i stolnjaci, da su zapravo poluutvare i da je prokletstvo koje pada na njihovog nevernika bilo samo osećaj nezakonite slobode. Šta je sada namesto tih stvari, pitam se, tih stvarnih standardnih stvari? Muškarci, možda, ako ste žena; muška tačka gledišta koja rukovodi našim životima, koja utvrđuje standarde, koja uspostavlja Vitekerov službeni propis o prvenstvu koji je postao, pretpostavljam, od rata naovamo, poluutvara mnogim muškarcima i ženama, kojima će se uskoro, možemo se nadati, smejati u korpi za otpatke u koju idu utvare, nameštaj od mahagonija i grafike Lendšira, bogovi i đavoli, pakao i tako dalje, ostavljajući nas sve u zatrovanom osećanju nezakonite slobode — ako sloboda postoji ...

Pod izvesnom svetlošću taj znak na zidu izgleda kao da direktno izbija iz zida. Nije potpuno kružan. Ne mogu sa sigurnošću da tvrdim, ali izgleda da ocrtava primetnu senku, sugerišući da se, ako pređem prstom preko te pruge zida, na izvesnoj tački, diže i silazi humčica, kao one što su iskopane na Južnim dinama, koje su, kažu, ili grobovi ili logori. Od ta dva, ja bih više volela da budu grobovi, želeći melanholiju kao engleski narod u većini i nalazeći da je prirodno da na kraju šetnje mislim o kostima prostrtim pod ledinom ... Mora da postoji neka knjiga o tome. Neki ljubitelj starina mora da je iskopao te kosti i dao im ime ... koja je to vrsta ljudi ljubitelj starina, pitam se. Penzionisani pukovnici uglavnom, smem da kažem, koji dovode grupe ostarelih radnika ovde na vrh, koji istražuju hrpe zemlje i kamenja i ulaze u prepisku sa okolnim sveštenicima, a ova im daje, kad je otvaraju za doručkom, osećaj važnosti, a upoređivanje vrhova strela obavezu da putuju preko cele zemlje u provincijske gradove — prijatna obaveza i za njih i za njihove ostarele žene koje hoće da kuvaju pekmez od šljiva ili da počiste radnu sobu pa one imaju sve razloge da to veliko pitanje logora ili groba čuvaju na večitoj udaljenosti, dok se pukovnik lično oseća filozofski prijatno pri sakupljanju dokaza u korist obe strane ovog pitanja. Istina je da on konačno naginje verovanju u logor; i, pošto je opovrgnut, sastavlja spis koji se sprema da pročita na tromesečnom sastanku lovačkog društva, kad se sruši od udara, i njegove poslednje svesne misli nisu o ženi ili detetu, već o logoru i vrhu strele u njemu, koji se sad nalazi u vitrini lokalnog muzeja, zajedno sa cipelom kineske žene-ubice, uz pregršt elizabetanskih

eksera, velikog broja tjudor-glinenih lula, uz komad rimske grnčarije i vinsku čašu iz koje je pio Napoleon — dokazujući stvarno ne znam šta.

Ne, ne, ništa nije dokazano, ništa se ne zna. I kada bih ustala ovog trenutka i utvrdila da je znak na zidu stvaran — šta bih rekla? — glava džinovskog starog eksera, ukucanog pre dvesta godina, koji je sada, zahvaljujući strpljivom otiranju mnogih generacija kućnih pomoćnica ogolio glavu ispod naslaga boje i preuzima prvi uvid u moderan život s pogledom na belo okrečenu sobu u kojoj gori vatra, a šta bih postigla? — Saznanje? Stvar za kasniju spekulaciju? Ja mogu da razmišljam isto tako sedeći kao i stojeći. A šta je saznanje? Šta su naši učenjaci do naslednici veštica i pustinjaka koji su čučali u pećinama i u šumama vareći trave, ispitujući rovke i zapisujući jezik zvezda? I što ih manje uvažavamo kako naše praznoverice iščezavaju i raste naš respekt prema lepoti i zdravlju uma ... Da, može se zamisliti veoma prijatan svet. Tih, prostran svet sa cvećem toliko crvenim i plavim na otvorenom polju. Svet bez profesora ili specijalista ili domara sa profilom policajaca, svet koji čovek može da proseče jednom mišlju kao što riba proseca vodu svojim perajem, pasući stabljike lokvanja koji vise iznad gnezda belih morskih jaja ... Kako je ona ovde mirna, ukorenjena u centar sveta zureći odozdo kroz sivu vodu sa iznenadnim zracima svetlosti i odsjajima — kad ne bi bila za Vitekerov almanah — kad ne bi bila za Službeni propis o prvenstvu.

Moram da skočim i da sebe radi vidim stvarno šta je taj znak na zidu — ekser, ružin list, pukotina u drvetu?

Evo priroda još jednom igra svoju igru samoočuvanja. Ovaj niz misli, primećuje ona, puko je traćenje energije, čak izvesna kolizija sa realnošću, jer ko će ikada moći da podigne prst protiv Vitekerovog službenog propisa o prvenstvu? Posle kanterberijskog nadbiskupa dolazi lord veliki kancelar iza koga ide nadbiskup Jorka. Svako dolazi posle nekoga, takva je filozofija Vitekera; i velika je stvar znati ko koga sledi. Viteker zna i neka te to, tako savetuje Priroda, uteši, umesto što te razbešnjuje; i ako ne možeš da budeš utešen, ako moraš da rastrojavaš ovaj čas mira, misli na znak na zidu.

Razumem igru Prirode — njenu spremnost da stupi u akciju kao način da završi sa svim onim što pretilo da uzbuđi i da boli. Odatle, pretpostavljam, dolazi naš lagani prezir ljudi od akcije — ljudi, pretpostavljamo, koji ne misle. Ipak, nema zla u tome što čovek stavlja tačku na svoje neprijatne misli gledanjem znaka na zidu.

Zaista, sad kad sam fiksirala pogled na njega, osetila sam da sam zgrabila dasku u moru; osećam zadovoljavajući dodir realnosti koji odjednom dva nadbiskupa i lorda velikog kancelara pretvara u senke senki. Ovde je nešto potpuno, nešto stvarno. Tako, probudivši se iz ponoćnog strašnog sna, čovek žurno pali svetlo i leži tiho, diveći se čvrstini, diveći se realnosti, diveći se bezličnom svetu koji je dokaz nekog postojanja drugačijeg od našeg. U to čovek hoće da bude siguran ... Drvo je prijatna stvar za razmišljanje. Dolazi od stabala; a stabla rastu i mi ne znamo kako rastu. Rastu godinama i godinama, ne obraćajući uopšte pažnju na nas, na livadama, u šumama i uz reku — sve stvari o kojima čovek voli da misli. Ispod njih krave lupaju repovima u topla popodneva; ona boje reku tako zeleno da se, kad liska zaroni, očekuje da vidi njeno sasvim zeleno perje kad izlazi. Ja volim da mislim o ribi koja balansira naspram struje kao zastava na

vetru; i kako vodene bube lagano podižu kupole blata na rečnom dnu. Volim da mislim o samom stablu; prvo blizak suv osećaj biti drvo; zatim gruvanje oluje; a onda lagano isticanje ukusnog biljnog soka. Volim o njemu da mislim i u zimske noći, stojeći u praznom polju kad se sve lišće tesno skupi, ništa nežno nije izloženo čeličnoj tanadi meseca, goli jarbol na zemlji koji se ruši, ruši cele noći. Mora da veoma glasno i čudno zvuči pesma ptica u junu i kako mora da su hladne noge insekata po njemu, dok vredno napreduju preko nabora kore ili se sunčaju na tankom zelenom zaslonu lišća i gledaju pravo pred sebe kao dijamant srezanim crvenim očima... Jedno po jedno pucaju vlakna pod hladnim pritiskom zemlje, onda dolazi poslednja oluja i najviše grane padajući opet se duboko zarivaju u zemlju. Čak i tako život nije svršen; ima još milion strpljivih, budnih života za stablo, svuda po svetu, u spavaćim sobama, na brodovima, na pločnicima, u obloženim sobama gde muškarci i žene sede posle čaja, puše cigarete. Puno je miroljubivih misli to stablo, srećnih misli. Volela bih da uzmem svaku posebno — ali nešto stoji na putu ... Gde sam bila? O čemu je bilo sve to? O drvetu? O reci? O Dinama? Vitekerovom almanahu? Poljima zlatoglava? Ničega se ne sećam. Sve se kreće, pada, klizi, nestaje ... Ogroman preokret stvari. Neko stoji iznad mene i kaže —

»Izlazim da kupim novine.«

»Da?«.

»Iako nikakve koristi od kupovine novina ... Nikad se ništa ne događa. Proklet taj rat; dođavola taj rat! ... Ipak, ne vidim zašto bismo imali puža na zidu.«

Oh, znak na zidu! To je bio puž.

NENAPISANI ROMAN

Takav izraz nesreće je sam po sebi bio dovoljan da se očima sklizne preko ivice novina na lice jedne žene — beznačajno bez tog izraza, sa njim skoro simbol ljudske sudbine. Život je ono što vidite, u ljudskim očima; život je ono što saznaju i pošto saznaju — iako nastoje da sakriju — što? — nikada ne gube iz svesti. Život je takav, izgleda. Pet lica preko puta, pet zrelih lica — i saznanje na svakom licu. Čudno, ipak, kako ljudi pokušavaju da ga sakriju. Znakovi ćutljivosti na svim tim licima: zatvorene usne, zaklonjene oči, svako od njih petoro nešto radi da sakrije ili da opovrgne svoje saznanje. Jedan puši, drugi čita; treći proverava beleške u notesu; četvrti bulji preko u uramljenu mapu ove linije; a peta — strašna stvar u vezi sa petom je što ona ne radi ništa. Ona gleda život. O, ali draga moja, nesrećna ženo, igranj tu igru — ali za boga miloga, sakrij to!

Kao da me je čula, pogledala je gore, pomakla se malo na sedištu i uzdahnula. Izgledalo je da se izvinjava i da mi u isto vreme kaže: »Kad bi samo znala!« Onda opet gleda život. »Ali ja znam«, odgovorila sam ćutke, pogledajući u *Tajms* radi lepog ponašanja. »Znam celu stvar. 'Mir' između Nemačke i savezničkih sila juče je u Parizu zvanično najavljen — sinjor Niti, italijanski premijer — putnički voz u Donkasteru sudario se sa teretnim vozom ... Svi znamo — *Tajms* zna — ali se pravimo da ne znamo. Moje oči su opet ispuzale preko novinskog okvira. Ona se stresla naglo, čudno zgrčila ruku na sredinu leđa i zaklimala glavom. Opet sam zaronila u moj veliki rezervoar života. »Uzmite šta želite«, nastavila sam, rođenja, smrti, venčanja, dvorske cirkulare, ptičje običaje, Leonarda da Vinčija, ubistvo Sendhilovih, visoke plate i troškove života — o, uzmite što god želite«, ponovila sam, »sve je u *Tajmsu*!« Opet, sa beskrajnom težinom, ona pomeri glavu s jedne strane na drugu dok joj se, kao čigra iscrpljena od vrtenja, ne smiri na vratu.

Tajms nije bio zaštita od takve tuge kakva je bila njena. Ali druga ljudska bića su zabranjivala razgovor. Najbolje što se moglo učiniti protiv života bilo je da se saviju novine tako da čine savršen kvadrat, šuškv, debeo, neprobojan čak i za život. Pošto sam tako uradila, pogledala sam brzo gore, naoružana sopstvenim štitom. Ona je virila kroz moj štit, piljila je u moje oči kao da traži bilo kakav talog hrabrosti u njihovim dubinama i vlažila ga dok nije postao glina. Njeno samo grčenje poricalo je svaku nadu, opovrgavalo je svaku iluziju.

Tako smo kloparali kroz Sari i preko granice u Saseks. Ali sa očima uprtim u život, nisam videla da su ostali putnici otišli, jedan po jedan, dok, osim čoveka koji je čitao, nismo ostale same. Sad je došla stanica Tri Bridžis. Vukli smo se sporo niz peron i stali. Hoće li nas on napustiti? Molila sam se i za jedno i za drugo, najzad sam se molila da ostane. U tom trenutku on se digao, zgužvao prezirno svoje novine, kao stvar s kojom je svršio, širom otvorio vrata i napustio nas.

Nesrećna žena, naginjući se malo napred, blede i bezbojno mi se obratila — pričajući o

stanicama i praznicima, o braći u Istbornu i godišnjem dobu, koje je, sad sam zaboravila, bilo rano ili kasno. Ali je najzad, gledajući kroz prozor i gledajući, znala sam, samo život, uzdahnula, »Ostati po strani — to je povlačenje —.« E, sad smo se približile katastrofi. »Moja snaha« — gorčina njenog tona bila je kao limun na hladnom čeliku i, govoreći ne meni već sebi, mrmljala je, »rekla bi, koješta — to svi oni kažu« i dok je govorila, vrpoljila se kao da na leđima ima kožu punjene ptice u peradarskom izlogu.

»Jao, ona krava!« stala je usred rečenice nervozno, kao da ju je velika, ukočena krava na livadi šokirala i spasla od neke indiskrecije. Onda se pomerila, a zatim napravila nespretn, ukočen pokret koji sam ranije videla, kao da, posle grča, gori ili svrbi neka tačka među ramenima. Zatim je opet izgledala kao najnesrećnija žena na svetu i ja sam je još jednom precorela, iako ne s istim uverenjem, jer kad bi tome bilo razloga i kad bih ja znala razlog, ljaga bi bila skinuta sa života.

»Snahe«, rekla sam.

Usne su joj se skupile kao da će da pljune žuč na tu reč; i ostale su skupljene. Samo je uzela rukavicu i čvrsto protrljala tačku na prozorskom staklu. Trljala je kao da će zauvek nešto da otre — neku mrlju, neku neizbrisivu prljavštinu. Zaista, tačka je i pored svega njenog brisanja ostala i ona je potonula nazad, stresla se i zgrčila ruku kao što sam već očekivala. Nešto me je podstaklo da uzmem svoju rukavicu i da obrišem prozor. I tu je bila tačkica na staklu. Uz sve moje trljanje, ostala je. A onda je kroz mene prošao grč; savila sam ruku i očerupala se posred leđa. I koža mi se osetila kao ovlažena — pileća koža u peradarskom izlogu; jedna tačka između ramena svrbela je i dražila, kao vlažna i lepljiva, ranjiva. Mogu li da je dohvatim? Kradomice sam pokušala. Videla me je. Osmeh beskrajne ironije, beskrajne tuge, prhuno je i ugasio se na njenom licu. Ali ona je komunicirala, podelila svoju tajnu, predala svoj otrov; više neće da govori. Naginjući se nazad u svoj ugao, zaklanjajući svoje od njenih očiju, videći samo talog i šupljine, sivo i ljubičasto zimskog pejzaža, pročitala sam njenu poruku, dešifrovala njenu tajnu, čitajući to iza njenog zurenja.

Hildina snaha. Hilda? Hilda? Hilda Marš — Hilda pupi, u punom cvetu, ozbiljna. Hilda stoji na vratima dok taksi odlazi, držeći novčić. »Jadna Mini, više nego ikad liči na skakavca — stari mantil koji je imala lane. Ali, ali, sa dvoje dece u ovo vreme i ne može se više. Ne, Mini; evo, kočijašu — nemoj ništa da izvodiš sa mnom. Uđi Mini. O, mogla bih da nosim tebe, a ne tvoju korpu!« Tako ulaze u trpezariju. »Tetka Mini, deco.«

Polako tonu podignuti noževi i viljuške. Silaze (Bob i Barbara), ukočeno pružaju ruku; opet se vraćaju na svoje stolice i bulje između započetih zalogaja. [Ali to ćemo da preskočimo; ukrase, zavese, trolisne porcelanske tanjire, žute ovale sira, bele kvadraste kekse — skok, ali, čekaj! Usred ručka jedan od onih grčeva; Bob bulji u nju, s kašikom u ustima. »Jedi taj puding, Bobe!; ali Hilda negoduje. »Šta joj treba da se grči?« Skok, skok, dok se ne smestimo na gornji sprat; stepenice mesingom okovane, izandao linoleum; o da! spavaća sobica gleda preko krovova Istburna — cik-cak krovovi kao kičma gusenice, tamo-ovamo, sa crvenim i žutim prugama, pokriveni plavocrvenim škrljcem.] Sada, Mini, vrata su zatvorena; Hilda teško silazi u podrum; ti drešiš vezove na svojoj korpi, pružaš na krevet ispranu spavaćicu, stavljaš jednu uz drugu

čupave papuče. Ogledalo, ne, ti izbegavaš ogledalo. Neki metodičan raspored igala za šešir. Možda ima nešto u kutiji od školjki? Protresaš je; biserno dugme koje je bilo tu prošle godine — to je sve. A onda taj šmrktaj, taj uzdah, to sedenje uz prozor. Tri sata u decembarsko popodne; kiša sipi! Jedno nisko svetlo u prozoru na krovu velike tekstilne radnje; jedno drugo visoko na devojačkoj sobi — ono se gasi. Sada nema šta da gleda. Za trenutak praznina — onda, o čemu misliš? (Daj da provirim preko na nju; spava ili se pretvara da spava; pa, o čemu bi mislila sedeći uz prozor u tri sata po podne? O zdravlju, novcu, brdima, o svom Bogu?) Da, sedeći na samoj ivici stolice, gledajući preko krovova Istborna, Mini Marš moli se bogu. To je sve vrlo dobro, a može i da protrlja prozor da bi bolje videla boga; ali kakvog boga ona vidi? Ko je bog Mini Marš, bog sporednih ulica Istborna, bog od tri popodne? I ja vidim krovove, vidim nebo; ali, zaboga — to viđenje bogova! Da više nalikuje na predsednika Krugera nego na princa Alberta — to je najviše što za njega mogu da učinim; i ja ga vidim na stolici, u crnom fraku, ipak ne baš na velikoj visini; mogu da mu pribavim nekoliko oblaka da na njima sedi, a zatim, njegova ruka, povlačeći po oblaku, drži štap, palica je to? — crn, debeo, nazubljen — brutalni stari nasilnik. — Minin bog! Je li on poslao svrab, mrlju i grč. Da li se za to moli? To što ona trlja na prozoru to je mrlja greha. O, ona je počinila neki zločin!

Ja imam svoj izbor zločina. Šuma otprhuje i odleće — u proleće ima zvončića; tamo na čistini, kad stigne proleće — jagorčevine. Rastanak, nije li bio, pre dvadeset godina? Raskinute zakletve? Ne Minina! ... Ona je bila verna. Kako je negovala majku! Svu svoju ušteđevinu za nadgrobni spomenik — venci pod staklom — zelenkade u teglama. Ali skrenula sam s puta. Zločin ... rekli bi da je ostala ucveljena, potiskivala svoju tajnu — svoj pol, rekli bi — ljudi od nauke. Ali kakva glupost na nju natovariti pol! Ne — više ovako. Prolazeći ulicama Krojdona pre dvadeset godina, u izlogu jedne tekstilne radnje zaustaviše joj pogled ljubičasti koturi trake koja je sjaktala na električnom svetlu. Oklevala je — prošlo šest. Ako potrči, još uvek može da stigne kući. Ona širom otvori klataca staklena vrata. Vreme rasprodaje. Plitki poslužavnici prepuni traka. Ona zastaje, povuče ovu, dotakne onu posutu pitomim ružama — nema potrebe da bira, nema potrebe da kupuje, ali svaki poslužavnik ima svoja iznenađenja. »Ne zatvaramo pre sedam«, a onda jeste sedam. Ona trči, juri, stiže kući, ali prekasno. Komšije — lekar — mali brat — čajnik — ošuren — bolnica — mrtav — ili šok od toga — krivica? O, ali detalji uopšte nisu važni! To ona sa sobom nosi; tačku, zločin, šta da okajava, uvek tu između ramena. »Da«, izgleda kao da mi klima glavom, »to sam ja učinila.«

Da li si ili šta, ja ne marim; ne želim ja to. Tekstilni izlog sa ljubičastim koturima — to će biti; možda malo jeftino, pomalo kao opšte mesto — jer postoji izbor zločina, ali onda toliki (da zavirim opet preko — još spava ili se pretvara da spava! bela, istrošena, zatvorenih usta — malo tvrdoglavosti, više nego što bi čovek pomislio — ni traga pola) — toliki zločini nisu tvoj zločin; tvoj zločin je bio jeftin, ali je odmazda stroga; jer sad kad se vrata crkve otvore, tvrda drvena klupa prima je; na smeđim ciglama kleči; svakog dana, zima, leto, sumrak, zora (evo je u tome) moli. Svi njeni gresi padaju, padaju, zauvek padaju. Tačka ih prima. Uzdignuta je, pročitana, gori. Ona se zatim grči. Dečaci upiru prstom. »Bob danas na ručku« — ali postarije žene su najgore.

Sad zaista ne možeš dalje da sediš moleći se. Kruger je potonuo iza oblaka opran tečnim sivilom kao molerskom četkom, kome on dodaje nijansu crnog — vrh palice je sad čak nestao. To se uvek događa! Taman što ga vidiš, osetiš, neko upada. Sad je to Hilda.

Kako je mrziš! Ona će čak zaključati i vrata kupatila preko noći, iako ti samo želiš hladnu vodu, a ponekad, kad je noć loša, čini se kao da pranje pomaže. A Džon za doručkom — deca — obroci su najgori, a ponekad ima i prijatelja — paprat ih ne pokriva potpuno — i oni pogađaju; tako ti izlaziš, duž šetališta gde su talasi sivi i lete novine, a stakleni zakloni zeleni i puni promaje i stolice koštaju dva penija — previše — jer mora da ima propovednika duž peska. A, tu je crnac, tu je jedan smešan čovek — tu je čovek sa papagajčićima — jadna stvorenjca! Zar tu nema nikoga ko misli na Boga? — baš tu gore, na lukobranu sa šetalištem — ali ne — ničeg nema osim sivila na nebu ili ako je ono plavo, skrivaju ga oblaci i muzika — to je vojna muzika — a šta oni pecaju? Da li ulove? Kako deca žure! Pa, onda natrag kući — »natrag kući!« Reči imaju značenje; možda ih je izrekao starac sa zulufima — ne, ne, on zapravo nije govorio; ali sve ima značenje — plakati koji se protežu preko ulaza — imena iznad izloga — crveno voće u korpama — glave žena kod frizera — sve govori »Mini Marš!« Ali naglo se zaustavlja. »Jaja su jeftinija!« To se uvek dešava! Usmerila sam je preko vodopada, pravo u ludilo, kad, kao stado ovaca iz sna, ona okreće drugim putem i izmiče mi kroz prste. Jaja su jeftinija. Privezana za obale sveta, nema zločina, jada, rapsodije ili ludila za sirotu Mini Marš; nikad ne kasni na ručak; nikad je nije uhvatila oluja bez kaputa; nikad potpuno nesvesna jeftinih jaja. Tako stiže kući — briše čizme.

Jesam li te dobro pročitala? Ali ljudsko lice — ljudsko lice iznad najgušće štampanog tabaka ima više, sadržava više. Sada, otvorenih očiju, gleda napolje; a u ljudskom oku — kako to definišete — postoji pukotina — prorez — zato ste stabljiku zgrabili, leptir je već otišao — leptirica koja uveče visi na žutom cvetu — pomeriš se, podigneš ruku, ode, visoko, daleko. Ja neću dizati ruku, onda, drhtaju, živote, dušo, duše, ma šta da si u Mini Marš — i ja na mom cvetu — soko nad dinom — usamljen, ili koliko bi život bio vredan? Ustajati, uveče mirno visiti, u podne; mirno visiti nad dinom. Titraj ruke — ode, gore! onda opet u ravnoteži. Sam, neviđen; gledajući sve tako mirno tamo dole, sve tako ljupko. Nikoga ne viđa, ni za koga ne mari. Oči drugih — naše tamnice; njihove misli — naši kavez. Vazduh iznad, vazduh ispod. I mesec i besmrtnost ... O, ali sruših se na ledinu. Jesi li i ti dole, ti u čošku, kako ti je ime — žena — Mini Marš; tako neko ime? Evo je, čvrsto se drži za svoj cvet; otvara torbicu iz koje vadi šuplju školjku — jaje — ko je rekao da su jaja pojeftinila? Ti ili ja? O, ti si to rekla na povratku kući, sećaš se, kada je stari gospodin, iznenada otvorivši kišobran — ili je to bilo kijanje? U svakom slučaju, Kruger je otišao, a ti si »kući zadnjim putem« i obrisala čizme. Da. A sad stavljaš preko kolena džepnu maramicu u koju ti padaju sitni uglasti komadići ljuške od jajeta — komadići mape-slagalice. Volela bih da mogu da ih sastavim! Samo kad bi ti sedela mirno. Pomerila je kolena — mapa je opet u parčićima. Niz padine Anda odlaze beli blokovi mermera skokovito i treskajući, pregazivši celu grupu španskih mazgara, sa konvojem — Zmajev plen, zlato i srebro. Ali da se vratimo.

Čemu, kuda? Ona otvori vrata i stavljaajući kišobran na mesto — to ide i da se ne kaže; onda,

opet, dah govedine iz prizemlja; tačka, tačka, tačkica. Ali ono što time ne mogu da uklonim, što moram, glava pognuta, oči zatvorene, sa hrabrošću bataljona i slepilom bika, obavezne su i nesumnjivo su se proširile figure iza paprati, trgovački putnici. Tamo sam ih krila sve vreme u nadi da će nekako nestati ili, još bolje, izaći na videlo i stvarno to moraju ako priča hoće da se nastavi obogaćujući se i zaokružujući, sudbinom i tragedijom, kao što priče treba, kotrljajući se dalje sa dva, ako ne i tri, trgovačka putnika i celom pećinom apsidistre. »Lepeze apsidistre samo delimično zaklanjaju trgovačkog putnika.« Rododendroni bi ga potpuno sakrili, a povrhnica toga dopuštaju mi da se prepustim užitku crvenog i belog za čim skapavam li, skapavam; ali rododendroni u Istbornu — u decembru — na stolu Maršovih — ne, ne, ne usuđujem se; to je stvar korica i slaničića, šlingeraja i paprati. Možda će trenutak biti kasnije, uz more. Štaviše, osećam, prijatno se bockajući kroz zelenu rezbariju i preko kaskada sečenog stakla, želju da pogledam i zvirkam na čoveka preko puta — što ljudskiju mogu da je uhvatim. Je li to Džejsms Mogridž, koga Maršovi zovu Džimi? (Mini, moraš da obećaš da se nećeš grčiti dok ovo ne izvedem na čistinu). Džejsms Mogridž putuje u — da kažemo dugmeta? — ali još nije došlo vreme da *njih* uvedemo — velika i mala na dugačkim kartonima, neka sa paunovim okom, druga tupo zlatna; neka kao kerngormski kvarc, a druga kao koralne grančice — ali kažem još nije vreme. On putuje, pa utorkom, njegov istbornski dan, ručava sa Maršovima. Njegovo crveno lice, uporne očice — ni u kom slučaju sasvim opšte mesto — njegov ogroman apetit (to je sigurno, neće pogledati Mini pre nego što skroz ne izumače sok od pečenja), salveta smotana kao dijamant — ali to je primitivno i, ma koliko da znači čitaocu, ne uvlačite me u to. Da se izmaknemo u Mogridžovo domaćinstvo, da ga pokrenemo. Dakle, porodičnu obuću krpi nedeljom lično Džejsms. On čita *Istinu*. Ali njegova strast? Ruže — i njegova žena, penzionisana bolničarka — interesantno — za ime boga daj da imam jedno žensko ime koje mi se dopada! Ali ne; ona je od nerođene dece uma, nezakonita, ipak ne manje voljena, kao moji rododendroni. Koliko umre u svakom romanu koji je napisan — najboljih, najdražih, dok Mogridž živi. To je greška života. U ovom trenutku Mini preko puta jede jaje, a na drugom kraju linije — jesmo li prošli Luis — mora da je Džimi — otkud njen grč?

Tu mora da je Mogridž — životna greška. Život postavlja svoje zakone; život preprečuje put; život je iza paprati; o, ali ne nasilnik! Ne, jer uveravam vas da dolazim dobrovoljno; dolazim isprošena, nebo zna kakvom prisilom preko paprati i korica, po stolu sa mrljama i musavim bocama. Neodoljivo dolazim da se smestim negde na čvrsto meso, u snažnu kičmu, gde god mogu da prodrem ili nađem uporište na ličnosti, u duši, muškarca Mogridža. Ogromna postojanost štofa; kičma žilava kao kitova us, prava kao hrast; rebra — raširene grane; put — napeta cirada; crvene šupljine; usisavanje i izbljuvavanje srca; dok odozgo meso pada u smeđim kockicama i pivo pljušti da bude izbućkano opet u krv — i tako stižemo do očiju. Iza apsidistre one nešto vide: crno, belo, neveselo, onda opet tanjir; iza apsidistre one vide stariju ženu; »Maršova sestra, Hilda je više od moje sorte«; sad stolnjak. »Marš će znati šta ne valja kod Morisa ...« to prodiskutovati; stigao je sir; opet tanjir; okreni u krug — ogromni prsti; sad žena preko puta. »Maršova sestra — ni nalik na Marša; jadna starija ženska ... treba da nahraniš kokoške ... Pobogu, šta je tera da se grči? Ne valjda što ja kažem? Bože, bože, bože! te starije

žene. Bože, bože!«

(Da, Mini, znam da si se grčila, ali trenutak — Džejms Mogridž.)

»Bože, bože, bože!« Kako je to lep zvuk! Kao kuckanje maljica po isušenoj gredi, kao lupanje srca drevnog kitolovca kad navali debelo more i zelena naoblaka. »Bože, bože!« kakvo posmrtno zvono za duše uzrujanih, da ih ublaži i uteši, da ih umota u pokrov govoreći »Zbogom! Srećno!«, a onda, »Šta ti voliš?« jer, iako bi joj Mogridž otkinuo svoju ružu, to je gotovo, to je svršeno. Šta je sledeće? »Gospođo, izgubićete voz«, jer oni ne oklevaju.

To je muški način; to je zvuk koji se razleže; to su Sen Pol i omnibusi. Ali mi otresamo mrvice. O, Mogridže, nećete ostati? Vozite li se kroz Istborn danas popodne u jednim od ovih malih kola? Jeste li vi čovek koji oblepljuje u zeleno kutije sa kartama i ponekad tako svečano sedi buljeći kao sfinga i uvek pogled ukopnika, nešto od vlasnika pogrebnog zavoda, kovčeg i sumrak oko konja i vozača? Baš mi kažite — ali vrata su se zalupila. Nikada se više nećemo sresti. Mogridže, zbogom!

Da, da, dolazim. Pravo u vrh kuće. Oklevaću trenutak. Kako mulj kruži u umu — kakav vir ostavljaju ta čudovišta, voda se ziba, rogoz ljulja i tu zeleno, tamo crno, predaje se pesku, dok se atomi ponovo postepeno sakupljaju, nanos se prosejava i očima se opet vidi bistro i mirno i na usne dolazi neka molitva za otišle, neki pomen za duše onih kojima se klimne, onih ljudi koje više nikada ne sretneš.

Džejms Mogridž je sada mrtav, otišao zauvek. Dakle, Mini — »Ne mogu više da se sa tim suočavam.« Ako bi to rekla — (Da je pogledam. Stresa ljuske niz duboke padine.) To je sigurno rekla naslanjajući se na zid spavaće sobe i prebirajući po gombicama na ivici zavese crvene kao vino. Ali kada biće govori biću, ko govori? — sahranjena duša, duh koji je zabijen u, u, u centralnu katakombu; biće koje je uzelo veo i napustilo svet — kukavica možda, a ipak nekako lepo kad leprša sa svojom lampom gore-dole tamnim hodnicima. »Ne mogu to više da izdržim«, duh kaže. »Taj muškarac za ručkom — Hilda — deca.« O, bože, njen jecaj! To duh oplakuje svoju sudbinu, duh gonjen tamo-amo, nastanjen na tepisima koji su sve tanji — slabim osloncima — smanjenim krpicama celog univerzuma koji nestaje — ljubav, život, sudbina, muž, deca, ne znam kakve se sve divote i ceremonijali nisu ukazivale u devojaštvu. »Ne za mene — ne za mene.«

Ali tada, čajni kolačići, ćelav omatoreli pas? Krevetske prekrivače treba da zamislim i utehu rublja. Da je Mini Marš pregažena i odnesena u bolnicu, bolničarke i doktori lično bi uzviknuli ... Tu su vidik i vizija — tu je distanca — plava mrlja na kraju ulice, dok konačno, čaj je jak, kolačić vruć, a pas — »Beni, u korpu, gospodine, i vidi šta ti je mama donela!« Tako, uzimajući rukavicu sa izandalim palcem, opirući se još jednom grabežljivom demonu onog što se zove poderati se, ti obnavljaš brane, udevajući sivu vunu, vodeći je unutra i napolje.

Vodeći je unutra i napolje, preko i nazad, predeš paučinu kroz koju sam Bog — pst, ne misli o Bogu! Kako su čvrste petlje! Mora da si ponosna na svoje štopanje. Neka je ništa ne uznemirava. Neka svetlost nežno padne, a oblaci pokažu unutrašnje ruho prvog zelenog lista. Neka cvrkuće vrabac na grančici i ljulja kapljicu kiše što visi na zglobu grančice ... Zašto pogled gore? Je li to bio zvuk, pomisao? O, nebesa! Opet si kod onoga što si učinila, debelo staklo sa

ljubičastim kolutima. Ali doći će Hilda. Sramoćenja, poniženja, o! Zatvori pukotinu.

Kada je okrpila rukavicu, Mini Marš je stavlja u komodu. Zatvara komodu sa odlukom. Hvatam njeno lice u staklu. Usne su stisnute. Bradu drži visoko. Zatim vezuje cipele. Onda dodirne grlo. Kakav je tvoj broš? Imela ili nezaboravak? I šta se zbiva? Osim ako ne grešim mnogo, puls je ubrzan, dolazi trenutak, konci se zatežu, napred je Nijagara. Kriza je tu! Bog neka je s tobom! Ona silazi. Hrabrosti, hrabrosti! Suoči se s tim, budi to! Za boga miloga, ne čekaj sad na otiraču! Tamo su vrata! Ja sam na tvojoj strani. Govori! Suprotstavi joj se, suprotstavi se njenoj duši!

»O, izvinite! Da, ovo je Istborn. Dohvatiću vam. Da probam ručku. (Ali, Mini, iako se i dalje pretvaramo, skroz sam te pročitala — ja sam sad s tobom.)

»To je sav vaš prtljag?«

»Zaista blagodarim.«

(Ali zašto gledaš oko sebe? Hilda neće doći na stanicu, ni Džon; a Mogridž vozi po udaljenom delu Istborna.)

»Sačekacu pored moje torbe, gospođo, to je najsigurnije. Rekao je da će izaći pred mene ... O, evo ga! Ovo je moj sin.«

I tako zajedno odoše.

Dobro, ali ja sam zbunjena ... Svakako Mini, ti bolje znaš! Čudan mladi ... Stop! Reći ću mu — Mini! — Gospođice Marš! — Ipak ne znam. Ima nešto čudno u tome kako se njen kaput naduvava. O, ali to nije istina. To je nepristojno ... Gledaj kako se on naginje kad stižu do izlaza. Ona nalazi svoju kartu. U čemu je šala? Odlaze, niz put, jedno uz drugo ... Dobro, moj svet je propao! Na čemu stojim? Šta ja znam? To nije Mini. Nije ni bilo Mogridža. Ko sam ja? Život je go kao kost.

Pa ipak poslednji pogled na njih — on kako stupa sa pločnika, a ona ga sledi oko ivice velike zgrade, preliva me čuđenjem — obliva me iz početka. Misteriozne figure! Majka i sin. Ko si ti? Zašto ideš ulicom? Gde ćeš noćas spavati, a onda sutra? O, kako to vitla i nadire — nosi me iz početka! Krećem za njima. Ljudi voze tamo-amo. Bela svetlost se rasipa i obasjava. Izlozi sa debelim staklom. Karanfili; hrizanteme. Bršljan u mračnoj bašti. Mlekadžijska kola na vratima. Kuda god da odem, misteriozne figure, vidim vas, kako zalazite za ugao, majke i sinovi; vi, vi, vi. Žurim, sledim. Ovo, zamišljam, mora da je more. Siv je pejzaž; mat kao pepeo; voda mrmori i kreće se. Ako padnem na kolena, ako prođem kroz ritual, antičku šaljivu igru, to vas, nepoznate figure, vas obožavam; ako raširim ruke, vas grlim, vas privlačim k sebi — divni svete!

SKICA PROŠLOSTI

Pre dva dana — u nedelju 16. aprila 1939, da budem precizna — Nesa reče da bih, ako ne počnem da pišem sećanja, uskoro bila isuviše stara. Imala bih osamdeset pet godina i zaboravljala — osvedočite se na nesrećnom slučaju leđi Strejči¹. Kako se slučajilo da mi je dosta pisanja Rodžerovog životopisa, provešću možda dva ili tri prepodneva praveći skicu.² Postoji nekoliko teškoća. Na prvom mestu, ogroman broj stvari kojih se sećam; na drugom, onoliki broj različitih načina na koji mogu da se pišu sećanja. Kao velika čitateljka memoara, znam mnogo raznih načina. Ali ako krenem kroz njih i analiziram ih i njihove vrline i mane, ova prepodneva će — otići — ne mogu da uzmem više od dva ili tri najviše. Tako bez zaustavljanja da izaberem način, sa ubeđenjem i izvesnim znanjem da će se on sam naći — ili ako ne, nije važno — počinjem: prvo sećanje.

Na crveno i ljubičasto cveće na crnoj zemlji — haljina moje majke; a ona je sedela ili u vozu ili u omnibusu, a ja na njenom krilu. Tako sam cveće koje je ona imala na sebi videla sasvim izbliza te još uvek mogu da vidim ljubičasto i crveno i plavo, mislim na crnom; pretpostavljam, mora da su bile anemone. Možda smo išli u St. Ajvz; još verovatnije, jer po svetlosti mora da je bilo veče, vraćali smo se u London. Ali je umetnički mnogo zgodnije da smo išli u St. Ajvz, jer će to voditi do još jednog sećanja, koje isto tako izgleda da je moje prvo sećanje i, u stvari, to je moje najvažnije sećanje. Ako život ima osnovu na kojoj stoji, ako je on posuda koju čovek puni, i puni i puni — onda moja posuda bez sumnje stoji na tom sećanju. Na to kako ležim, polu uspravna, polu budna, u krevetu u dečjoj sobi u St. Ajvzu. Na to da čujem talase kako se razbijaju, jedan, dva — jedan, dva i zapljuskuju plažu; a onda se razbijaju, iza žute platnene zaveses. Na to kako čujem platnenu zavesu da povlači svoj žirić po podu kako je vetar oduvava. Na to kako ležim i čujem zapljuskivanje i vidim tu svetlost i imam osećanje da je skoro nemoguće da sam ja tamo; na osećanje najčistije ekstaze koju mogu da zamislim.

Mogla bih da utrošim sate pokušavajući da to napišem kako treba da bi se saopštilo osećanje koje je čak i u ovom trenutku u meni veoma jako. Ali mogla bih da promašim (osim da imam neku čudesnu sreću); usuđujem se da kažem da ću uspeti da budem te sreće samo ako počnem sa opisivanjem same Virdžinije.

Tu dolazim do jedne od teškoća za pisce memoara — jedan od razloga što, iako mnoge čitam, mnogi su promašaji. Oni izostavljaju ličnost kojoj se stvari dešavaju. Razlog tome je što je tako teško opisati bilo koje ljudsko biće. Pa kažu: »Dogodilo se to i to«; ali ne kažu kakva je bila ličnost kojoj se to dogodilo. A događaji vrlo malo znače ako pre toga ne saznamo kome su se desili. Ko sam ja onda bila? Edilin Virdžinija Stiven, druga ćerka Lezlija i Džulije Prinsep Stiven, rođena 25. januara 1882, potekla od mnogih ljudi, nekih slavni, nekih opskurnih; rođena među mnogim rođacima, rođena od neobogatih roditelja, ali dobrostojećih roditelja, rođena u vrlo komunikativnom, obrazovnom, spisateljskom, punom poseta, razgovetnom svetu kasnog devetnaestog veka; tako da bih mogla, kad bih htela da se dam na taj napor, mnogo ovde da

napišem ne samo o majci i ocu, već o stričevima i tetkama, rođacima i prijateljima. Ali ne znam koliko me je to, ili koji deo toga, navelo da osećam ono što sam osetila u dečjoj sobi u St. Ajvzu. Ne znam koliko se razlikujem od drugih ljudi. To je još jedna teškoća pisca memoara. Ipak, da bi nekoga iskreno opisao, on mora imati nekakav standard za upoređenje; da li sam bila pametna, glupa, lepog izgleda, ružna, strasna, hladna — ? Delimično zahvaljujući činjenici da nikad nisam išla u školu, nikad se ni na kakav način takmičila sa decom mog uzrasta, nisam nikad mogla da uporedim svoje darove i nedostatke sa tim kod drugih ljudi. Ali naravno da postoji jedan spoljni razlog za intenzitet te prve impresije: impresije talasa i žira na zavesi; osećanje, kako ga ponekad sebi opisujem, da ležim u zrnju grožđa i gledam kroz film poluprovidnožut — ono je nastajalo zbog toga što smo mnoge mesece provodili u Londonu. Promena dečje sobe bila je velika promena. A i dugo putovanje vozom; i to uzbuđenje. Sećam se mraka; svetala; komešanja od odlaska gore u krevet.

Ali da fiksiram sećanje na dečju sobu — imala je balkon; postojala je pregrada, ali se on dodirivao sa balkonom očeve i majčine spavaće sobe. Majka bi izašla na svoj balkon u belom kućnom ogrtaču. Pasiflora je rasla po zidu, velike sjajne cvasti, sa ljubičastim žilicama i velikim zelenim pupoljcima, pola punim, pola praznim.

Da sam slikarka, naslikala bih ove prve impresije u svetložutom, srebrnom i zelenom. Bila je svetložuta platnena zavesa; zeleno more; i srebro od pasiflore. Napravila bih sliku sa zavojitim laticama, školjkama; poluprovidnim stvarima; napravila bih zavojite oblike da pokažem svetlost kroz njih, ali da ne dam jasan obris. Sve bi bilo veće i u izmaglici; a ono što se vidi istovremeno bi se i čulo; kroz tu laticu ili list bi stizali zvuci — zvuci nedeljivi od pogleda. Zvuk i pogled izgleda da imaju podjednagog udela u tim prvim impresijama. Kad mislim o ranom jutru u krevetu čujem i graktanje vrana koje pada sa velike visine. Izgleda kao da zvuk pada kroz elastičan, lepljiv vazduh; koji ga drži u visini; on ga preči da bude oštar ili jasan³. Kvalitet vazduha nad Taland Hausom izgledalo je da koči zvuk, pušta ga da polako tone, kao da je uhvaćen u plavi, lepljivi vazduh. Graktanje vrana je deo razbijanja talasa — jedan, dva — jedan, dva — i ispiranje kad se talas povlači, a onda opet pribira snagu, a ja tamo ležim polu budna, polu uspavana, uvučena u takvu ekstazu kakvu ne mogu da opišem.

Sledeće sećanje je, sva ta boja-i-zvuk sećanja drže se jedno drugog u St. Ajvzu — mnogo grublje; vrlo čulno. To je bilo kasnije. Još uvek me od toga obuzima toplota; kao da je sve bilo dozrelo; zujkavo; sunčano; mirisalo na tolike mirise odjednom; i sve je sačinjavalo celinu koja me čak i sad natera da zastanem — kao što sam onda stala idući niz plažu; stala sam na vrh da pogledam dole na bašte. Potonule ispod puta. Jabuke su bile u visini glave. Bašte su širile žamor pčela; jabuke su bile crvene i zlatne; bilo je i ružičastog cveća: i sivog i srebrnog lišća. Zujkanje, tiho sentimentalno pevanje, miris, izgledalo je da sve puteno pritiska neku opnu; ne da bi je provalilo, već je oko tebe brujalo tako potpuno ushićenje uživanja da sam stala, mirisala; gledala. Ali ipak ne mogu da opišem taj zanos. Pre je to bio zanos nego ekstaza.

Snaga ovih slika — ali opet je prizor uvek bio toliko povezan sa zvukom da slika nije prava reč — u svakom slučaju snaga tih impresija me opet tera u digresiju. Ti trenuci — u dečjoj sobi, na putu za plažu — još uvek mogu biti stvarniji od sadašnjeg trenutka. Upravo sam to iskusila.

Jer ustala sam i prošla baštom. Persi je kopao leju za šparoge; Lui je istresala prekrivač pred vratima spavaće sobe. Ali ja sam ih gledala kroz prizor koji sam ovde gledala — dečja soba i put za plažu. Ponekad se u St. Ajvz vraćam potpunije nego jutros. Mogu da dostignem stanje u kome posmatram stvari koje se događaju kao da sam tamo. To jest, pretpostavljam da moje sećanje pribavlja ono što sam zaboravila, pa deluje kao da se događa samo od sebe, iako ga zapravo ja izazivam. U izvesnim pogodnim raspoloženjima, sećanja — ono što se zaboravilo — izlaze na površinu. Pa ako je to tako, zar nije moguće — uvek se pitam — da stvari koje smo osetili sa velikim intenzitetom imaju egzistenciju nezavisno od našeg uma; da, zapravo, još uvek postoje? I ako je tako, nije li moguće, s vremenom, da se otkrije neko sredstvo kojim možemo do njih da dopremo? Vidim je — prošlost — kao aveniju koja leži iza mene; dugačku traku scena, osećanja. U dnu avenije još uvek su — bašta i dečja soba. Umesto da se sećam ovde scene, tamo zvuka, staviću utikač u zid i slušaću iza njega prošlost. Vraćam se u avgust 1890. Osećam da snažna emocija mora da ostavi traga; i samo je pitanje otkrića kako da se opet uz nju priljubimo da bismo mogli svoje živote da proživimo od početka.

Ali ova dva snažna osećanja su neobična po tome što su oba veoma jednostavna. Jedva sam svesna sebe i to samo čula. Ja sam samo posuda za osećanje ekstaze, osećanje zanosa. Možda je to karakteristika dečjih sećanja; možda se ono pripisuje njihovoj snazi. Kasnije osećanjima dodajemo mnogo toga što ih čini složenijim; i zato manje snažnim; ili, ako ne manje snažnim, manje izolovanim, manje kompletnim. Ali umesto da analiziram, evo primera šta mislim — mog osećanja u vezi sa ogledalom u holu.

Bilo je jedno malo ogledalo u holu u Taland Hausu. Koje je imalo, sećam se, obod i na njemu četku. Penjući se na prste, mogla sam da vidim svoje lice u ogledalu. Kad mi je bilo možda šest ili sedam godina, stekla sam naviku da posmatram svoje lice u ogledalu. Ali to sam radila samo kad sam bila sigurna da sam sama. Stidela sam se toga. Izgledalo je da uz to prirodno ide snažno osećanje krivice. Ali zašto je to bilo tako? Pada mi na pamet jedan očit razlog — Vanesa i ja bile smo obe ono što se zove muškobanja; to jest, igrale smo kriket, verale se po stenama, penjale na drveće, kažu da nismo marile za oblačenje i tako dalje. Možda bi zato, da nas zateknu kako se ogledamo, to bilo protivno muškobanjastom kodu. Ali mislim da moje osećanje stida ide mnogo dalje. Skoro sam sklona da uvedem mog dedu — ser Džejmisa, koji je jednom pušio cigaru, uživao u njoj, bacio je i nijednu više nije popušio. Skoro sam sklona da mislim da sam nasledila crtu puritanca iz Klepem sekte. U svakom slučaju, stid ogledala trajao je celog mog života, dugo pošto je muškobanjasta faza završena. Ja ne mogu sad da napudram nos javno. Sve u vezi sa haljinom — da pristaje, da uđem u sobu u novoj haljini — još uvek me plaši; u najmanju ruku mi razvija stid, nespretnost, nelagodnost. »Oh, kad bih mogla kao Džulijen Morel u novoj haljini da trčim svuda po bašti.« Mislila sam ne tako davno u Garsingtonu; kada je Džulijen otvarala paket i oblačila novu haljinu i skakutala okolo kao zec. Ipak je ženstvenost bila veoma jaka u našoj porodici. Bile smo čuvene po svojoj lepoti — lepota moje majke, Stelina lepota bile su, od kada pamtim, moj ponos i zadovoljstvo. Šta mi je onda davalo to osećanje stida, osim ako nisam nasledila suprotan instinkt? Moj otac je bio spartanac, asketa, puritanac. Mislim da nije imao osećaj za slike; uvo za muziku; smisao za zvuk reči. To me navodi da mislim da je moju — rekla

bih »našu« kad bih dovoljno znala o Venesi, Tobiju i Edrijenu — a koliko malo znamo čak i o braći i sestrama — to me navodi da mislim da je moju prirodnu ljubav prema lepoti kočilo neko nasledno strahopoštovanje. Ipak me to nije sprečilo da spontano osećam ekstazu i zanos bez stida ili i najmanjeg osećanja krivice, sve dok nisu bili u vezi sa mojim telom. Tako otkrivam još jedan element u mom stidu da ne budem uhvaćena kako se ogledam u ogledalu u holu. Mora da sam se stidela i plašila svog tela. Još jedno sećanje, takođe iz hola, može pomoći da se to objasni. Ispred vrata se nalazila kamena ploča na koju su se stavljala jela. Jednom, kad sam bila veoma mala, Džerald Dakvort me je podigao na nju i, kako sam tamo sedela, počeo je da istražuje moje telo. Mogu da se setim osećaja kako mu se ruka podvlači pod moju odeću; idući čvrsto i uporno sve niže. Sećam se kako sam se nadala da će on stati; kako sam se ukrutila i migoljila se kad mu se ruka približila mojim intimnim delovima. Ali ona nije stala. Njegova ruka je ispitala i moje intimne delove. Sećam se uvređenosti, nedopadanja — koja je reč za tako nemo i pomešano osećanje? Mora da je bilo jako kad ga se još uvek sećam. To pokazuje da osećanje o izvesnim delovima tela — kako se ne smeju dodirivati, kako je pogrešno dopustiti da budu dirana — mora da je instinktivno. To pokazuje da se Virdžinija Stivn nije rodila 25. januara 1882, već mnogo hiljada godina ranije; i imala je od samog početka da naiđe na instinkte koje su stekle hiljade njenih pretkinja u prošlosti.

I to baca svetlost ne samo na moj slučaj, već na problem koji sam dotakla na prvoj strani; zašto je teško dati bilo kakav opis ličnosti kojoj se stvari dešavaju. Ličnost je evidentno beskrajno komplikovana. O tome svedoči događaj sa ogledalom. Iako sam dala sve od sebe da objasnim zašto sam se stidela da gledam svoje lice u ogledalu, mogla sam da otkrijem samo neke moguće razloge; možda ima drugih; ne pretpostavljam da sam stigla do istine; a to je tek običan događaj; dogodio se meni lično; i nemam motiva da o njemu lažem. Uprkos svemu tome, ljudi pišu ono što zovu »životopis« drugih ljudi; to jest, saberu neki broj događaja, a ličnost kojoj su se dogodili ostane nepoznata. Da dodam jedan san; jer on se možda odnosi na događaj sa ogledalom. Sanjala sam da gledam u ogledalo kad se jedno strašno lice — lice životinje — iznenada pokaza preko mog ramena. Ne mogu da budem sigurna je li to bio san ili se dogodilo. Jesam li jednog dana gledala u ogledalo kad se nešto u pozadini pokrenu i učini mi se da je živo? Ne mogu da budem sigurna. Ali uvek se setim onog drugog lica u ogledalu, bilo da je ono san ili činjenica, i da me je preplašilo.

To su dakle neka moja prva sećanja. Ali, naravno, kao pregled mog života ona vode pogrešno, jer su stvari kojih se čovek ne seća isto toliko važne; možda su još važnije. Kad bih mogla da se prisetim celog jednog dana, mogla bih da opišem, makar površno, kakav je bio život u detinjstvu. Na žalost, sećamo samo onog što je izuzetno. A izgleda da nema razloga za to da jedna stvar bude izuzetna, a druga ne. Zašto sam zaboravila toliko toga čega bih se morala sećati mnogo više nego onog čega se sećam? Zašto se sećam zujanja pčela u bašti dok idem na plažu, a potpuno sam zaboravila da me je otac голу bacio u more? (G-đa Svonvik kaže da je to videla.)⁴

To vodi u digresiju, koja može, možda, malo da objasni moju psihologiju; čak i tuđu. Često kad sam pisala neki od mojih takozvanih romana, zbuñjivao me je isti ovaj problem; to jest, kako da opišem ono što privatno zovem skraćeno — »ne-biće«. Svaki dan uključuje više ne-bića nego

bića. Juče, na primer, utorak 18. april, slučajno je bio dobar dan; iznad proseka po »biću«. Bilo je lepo; uživala sam pišući ove prve stranice, glava mi je bila oslobođena pritiska pisanja o Rodžeru; prošetala sam do Maunt Mizeri i duž reke; i osim što je bila plima, priroda, koju uvek pomno zapažam, bila je obojena i osenčena kao što to volim — vrbe su bile, sećam se, sve u resama i nežno zelene i ljubičaste naspram neba. Čitala sam takođe Čosera sa zadovoljstvom; i počela knjigu — Memoari gospođe de Lafajet — koja me je interesovala. Odvojeni trenuci bića bili su međutim usađeni u mnogo više trenutaka ne-bića. Već sam zaboravila o čemu smo Leonard i ja pričali za vreme ručka; i za čajem; iako je to bio dobar dan, to dobro je bilo usađeno u neku vrstu neopisivog pamuka. Uvek je tako. Velik deo svakodnevice se ne živi svesno. Čovek šeta, jede, gleda stvari, bavi se onim što treba da se uradi; slomljen usisivač; naručivanje večere; pisanje naloga Mejbl; pranje; kuvanje večere; povezivanje knjiga. Kad je dan loš, proporcija ne-bića je mnogo veća. Imala sam laku temperaturu prošle nedelje, skoro ceo dan bio je ne-biće. Pravi romansijer može nekako da vodi obe vrste bića. Mislim da Džejn Ostin može; i Trolop; možda Teker i Dikens i Tolstoj. Ja nikad nisam mogla oba. Pokušala sam — u *Noćima i danima*; i u *Godinama*. Ali ostaviću na miru književnu stranu na trenutak.

Kad sam bila dete, tad su moji dani, baš kao i sad, sadržavali veliku proporciju tog pamuka, tog ne-bića. Nedelja za nedeljom prolazila je u St. Ajvzu, a ništa nije ostavilo traga na meni. Onda, bez ikakvog meni poznatog razloga, iznenadan žestok šok; dogodilo se nešto tako žestoko da sam se toga sećala celog života. Prvo: tukla sam se sa Tobijem na travnjaku. Mlatili smo jedno drugo pesnicama. Baš kad sam podigla ruku da ga udarim, osetih: zašto povređivati drugoga? Smesta sam spustila ruku i stajala tako i pustila ga da me bije. Sećam se tog osećanja. To je bilo osećanje beznadne tuge. Bilo je kao da sam postala svesna nečeg strašnog; i sopstvene bespomoćnosti. Odšunjala sam se posramljeno, osećajući se strašno potišteno. Drugi primer je bio isto tako u bašti u St. Ajvzu. Gledala sam leju sa cvećem pored glavnog ulaza; »To je celina«, rekla sam. Gledala sam biljku kako je raširila lišće; i iznenada je izgledalo jasno da je sam cvet deo zemlje; da neki krug obuhvata to što je cvet; i da je to pravi cvet; delom zemlja — delom cvet. Tu sam misao odložila kao da će mi kasnije biti veoma korisna. Treći slučaj bio je, takođe, na St. Ajvzu. Neki ljudi po imenu Velpi boravili su u St. Ajvzu i otišli. Jedne večeri čekajući za stolom na jelo, slučajno sam čula kako otac ili majka kažu da se g. Velpi ubio. Sledeće čega se sećam je kako sam uveče u bašti i šetam po stazi uz jabuku. Činilo mi se da je jabuka povezana sa stravom samoubistva g. Velpija. Nisam mogla da prođem pored nje. Stajala sam tamo gledajući sivozelene nabore kore — bila je mesečina — u zanosu od strave. Izgledalo je da sam povučena, beznadno, u neku jamu apsolutnog očajanja iz koga nisam mogla da se spasem. Moje telo je delovalo paralizovano. To su tri primera izuzetnih trenutaka. Uvek ih prepričavam, ili pre oni neočekivano izađu na površinu. Ali sada kad sam ih prvi put zapisala, shvatila sam nešto što nikad ranije nisam shvatala. Od ovih trenutaka, dva se završavaju u očajanju. Onaj treći, naprotiv, završava se u stanju zadovoljstva. Kad sam rekla o cvetu »To je celina«, osetila sam da sam nešto otkrila. Osetila sam da sam u sećanje odložila nešto na šta ću se vratiti, da ga prenesem i ispitam. Sad mi pada na pamet da je to bila duboka razlika. Na prvom mestu razlika između očajanja i zadovoljstva. Ta razlika, mislim, dolazi od činjenice da sam ja

bila prilično nesposobna da se nosim sa bolom otkrića da ljudi povređuju jedni druge, da se čovek koga sam ja videla ubio. Osećaj strave držao me je bespomoćnom. Ali u slučaju cveta našla sam razlog; i tako sam mogla da se nosim sa tim osećanjem. Nisam bila nemoćna. To je bila svest — iako samo sa distance — da ću ga kad dođe vreme objasniti. Ne znam da li sam bila starija kad sam videla cvet nego kad sam imala druga dva iskustva. Samo znam da su mnogi od tih izuzetnih momenata doneli sobom čudnu stravu i fizički slom; delovali su dominantno; ja pasivna. To sugerise da čovek, kako postaje stariji, ima više moći da razumom nađe objašnjenje; i da to objašnjenje otupljuje strašnu snagu udarca. Mislim da je to istina jer, iako još uvek imam svojstvo da primam te iznenadne šokove, sada su uvek dobrodošli; posle prvog iznenađenja, trenutno osetim da su oni posebno vredni. I tako idem dalje pa pretpostavljam da je kapacitet primanja šokova ono što me je načinilo spisateljicom. Usuđujem se na objašnjenje da u mom slučaju iza šoka odmah sledi želja da se on objasni. Osetim da sam primila udarac; ali to nije, kao što sam mislila kao dete, prosto udarac neprijatelja sakrivenog iza vate dnevnog života; on jeste ili će postati otkrovenje nekog reda; on je znak nečeg stvarnog iza pojava; a ja ga činim stvarnim stavljajući ga u reči. Jedino stavljanjem u reči ja od njega pravim celinu; ta celina znači da je izgubio moć da me povredi; daje mi, možda zato što tako radeći uklanjam bol, veliko uživanje da razdvojene delove sastavim. Možda je ovo najveće zadovoljstvo koje znam. To je ushićenje koje imam kad izgleda da u pisanju otkrivam šta čemu pripada; postavljajući scenu kako treba, sastavljajući karakter. Odatle dosežem ono što zovem filozofijom; u svakom slučaju to je moja stalna ideja; da je iza vate skriven obrazac; da smo mi — mislim na sva ljudska bića — s njim povezani; da je ceo svet umetničko delo; da smo mi deo umetničkog dela. Hamlet ili Betovenov kvartet su istina o toj ogromnoj zbirci koju mi zovemo svet. Ali nema Šekspira, nema Betovena; sigurno i nedvosmisleno nema Boga; mi smo reči; mi smo muzika; mi smo sama ta stvar. I ja to vidim kad preživim šok.

Moja intuicija je — ona je tako instinktivna da izgleda da mi je data a ne da je ja stvaram — dala svoju meru mom životu sigurno onda kad sam videla cvet u leji kod ulaznih vrata u St. Ajvzu. Kada bih sebe slikala, trebalo bi da nađem neku — meru, mogu li da kažem — nešto, što će stajati kao koncepcija. To dokazuje da čovekov život nije poveren čovekovom telu i onom što kaže i čini; čovek sve vreme živi u vezi sa izvesnim okolnim merama i koncepcijama. Moja je da postoji obrazac sakriven iza vate. I ta koncepcija deluje na mene svakoga dana. To dokazujem provodeći prepodne pišući, a mogla bih da šetam, vodim radnju ili da naučim nešto što bi bilo korisno ako dođe do rata. Osećam da pisanjem radim ono što je potrebnije od bilo čega drugog.

Svi umetnici, pretpostavljam, osećaju tako nešto. To je jedan od opskurnih elemenata u životu o kome se nikada nije dovoijno raspravljalo. On je izostavljen u skoro svim biografijama, čak i umetnika. Zašto je Dikens ceo svoj život proveo pišući priče? Šta je bila njegova koncepcija? Navodim Dikensa delom zato što u ovom trenutku čitam *Nikolasa Niklbija*; delom zato što mi je juče u šetnji palo na pamet da su ti moji trenuci bića bili skele u pozadini; bili su nevidljiv i nečujan deo mog života u detinjstvu. Ali u prvom planu su naravno bili ljudi; a ti ljudi su bili veoma nalik na likove kod Dikensa. Bili su karikature; bili su veoma jednostavni; bili su beskrajno živi. Mogli bi se napraviti sa tri poteza pera, kad bih ja to mogla. Dikens duguje svoju

zapanjujuću moć oživljavanja likova činjenici što ih je video kao što dete vidi; kao što sam ja videla g. Vulstenhouma; g. C. B. Klarka i g. Gibza.

Ova tri čoveka pominjem po imenu jer su umrli kad sam bila dete. Tako se nikad nisu promenili. Vidim ih tačno onakve kakve sam ih onda videla. G. Vulstenhoum je bio jedan veoma stari gospodin koji je dolazio da svako leto provede sa nama. Bio je smeđ; imao je bradu i veoma male oči u debelim obrazima; i pristajao je u pletenu, kao košnica, stolicu kao da je njegovo gnezdo. Imao je običaj da sedi u toj košnici-stolici pušeći i čitajući. Imao je samo jednu karakteristiku — da kad jede pitu sa šljivama štrca sok kroz nos od čega se pravila ljubičasta mrlja na njegovim sedim brkovima. Izgleda da je to bilo dovoljno da neprestano izaziva naše oduševljenje. Zvali smo ga 'Smušeni'. Senčeći ga malo, sećam se da smo morali da budemo ljubazni prema njemu jer nije bio srećan kod kuće; da je bio veoma siromašan, pa ipak je Tobiju jedanput dao pola krune; da je imao sina koji se utopio u Australiji; i još znam da je bio veliki matematičar. Nikad nije rekao ni reč za sve vreme što sam ga znala. Ali mi ipak izgleda potpun lik; i kad god ga se setim ja počnem da se smejem.

G. Gibz je, možda, bio manje jednostavan. Nosio je prsten na kravati, imao je ćelavu, dobroćudnu glavu, bio je suv; uredan; tačan; i imao je nabore kože na podbratku. Zbog njega je otac gundao: »Zašto ne možeš da odeš — zašto ne možeš da odeš?« A Vanesi i meni je dao dve hermeline kože, sa prorezom u sredini iz koga je curilo beskrajno bogatstvo — potoci srebra. Još ga se sećam kako leži u krevetu, umirući; promukao; u noćnoj košulji; i pokazuje nam Rečove crteže. Lik g. Gibza takođe mi deluje potpun i veoma me zabavlja.

A g. C. B. Klark je bio stari botaničar; on je rekao mome ocu; »Svi vi mladi botaničari volite cvetnu paprat.« Imao je tetku staru osamdeset godina koja je išla peške na put u Nju Forest. To je sve — to je sve što imam da kažem o ova tri stara gospodina. Ali kako su oni bili stvarni! Kako smo im se smejali! Kakvu su ogromnu ulogu oni odigrali u našim životima!

Još jedan lik mi dolazi na pamet; iako je u taj uneto sažaljenje. Mislim na Žistinu Nonon. Ona je bila strašno stara. Po koščatoj bradi su joj rasle dlačice. Bila je grbava; i hodala je kao pauk, pipajući sebi put dugim suvim prstima od jedne stolice do druge. Najveći deo vremena sedela je u naslonjači pored vatre. Imala sam običaj da joj sednem u krilo; na kolenima me je cupkala gore-dole i pevala hrapavim, napuklim glasom »Ron, ron, ron — e plon, plon, plon — « njeno koleno bi popustilo i ja bih se skotrljala na pod. Ona je bila Francuskinja; bila je sa Tekerijevima. Kod nas je dolazila samo u posetu. Živela je sama u Šeperds Bušu i obično je donosila Edrijenu teglu meda. Shvatila sam da je ona krajnje siromašna; i bilo mi je nelagodno što je donosila taj med, jer sam osetila da je to činila da bi njena poseta bila prihvatljiva. Još je rekla: »Došla sam svojim dvopregom« — što je značilo crvenim omnibusom. I zbog toga sam je žalila; i zato što je počela da sopće; pa su dadilje rekle da neće živeti još dugo; i uskoro je umrla. To je sve što znam o njoj; ali je se sećam kao da je bila potpuno stvarna osoba, da ništa nije izostavljeno, kao i kod tri starca.

2. maj. Pišem datum, jer mislim da sam otkrila moguću formu za ove beleške. To jest — da ih pravim tako da uključuju sadašnjost — makar onoliko sadašnjosti koliko je dovoljno da posluži

kao platforma na koju bi se stalo. Interesovalo bi me da izvedem to dvoje ljudi u kontrastu, ja sada, ja onda. I još, na ovu prošlost je mnogo uticao sadašnji trenutak. Ono što danas pišem nisam mogla pisati tih godina. Ali ne mogu to da izvedem; bolje je to prepustiti slučajnosti, pošto pišem na mahove, kao odmor od Rodžera. Nemam u ovom trenutku energije koju bih upotrebila za užasan trud potreban da se napravi jedno uredno i ekspresivno umetničko delo; kad jedna stvar sledi drugu i sve je obuhvaćeno celinom. Možda ću jednog dana, kad ne budem pod pritiskom stvaranja umetničkih dela, ovo pokušati da uobličim.

Ali da nastavim — tri starca i jedna starica su potpuni, kao što sam rekla, zato što su umrli kad sam bila dete. Nijedno od njih nije dalje živelo da se promeni kao što sam se ja promenila — kao što su drugi, kao Stilmanovi ili Lašingtonovi, dalje živeli, na koje se dodavalo i koji su se punili i konačno ostali nepotpuni. Ista je stvar i sa mestima. Ne mogu da vidim Kenzington Gardenz, bašte, kao što sam ih videla kao dete zato što sam ih videla pre samo dva dana — u prohladno popodne, sve trešnje sablasne u hladnoj, žutoj svetlosti gradonosne oluje. Znam da su bile mnogo veće 1890. kad mi je bilo sedam godina nego što su sada. Za početak, nisu bile povezane sa Hajd Parkom. Sada šetam iz jednog u drugo. Ulazimo autom; i ostavljamo ga kod novog kioska. Ali tad je postojao Široki put, Okruglo jezero i Cvetni put. Onda — pokušaću da se vratim u onda — bile su tamo dve kapije, jedna ka Gloster-Roudu, druga prema Kvins-Gejtu. Na svakoj kapiji sedela je po jedna starica. Starica na Kvins-Gejtu bila je izdužena, izmučena, sa kozjim licem, žuta i boginjava. Prodavala je lešnike i pertle, mislim. A Kiti Maks je za nju rekla: »Jadnici, takvi su od pića.« Uvek je sedela, nosila je šal i meni je pomalo ličila na istrtu, umanjenu baku, čije je lice isto bilo izduženo, ali ona je na glavi nosila veoma mek šal, kao puding od tapioke, i on je bio pričvršćen brošem sa ametistom umetnutim u bisere. Druga starica je bila okrugla i zdepasta. Za nju je bila zakačena cela nepostojana vazdušasta lopta balona. Ona je na jednom koncu držala tu ustalasanu, stalno u pokretu, tako poželjnu masu. Uvek su mi žarili u očima, crveni i plavi, kao cveće koje je nosila moja majka; i uvek su se penili u vazduhu. Za novčić bi otkaçila jedan iz trbušaste meke mase i ja bih s njim otplesala. I ona je nosila šal, a lice joj je bilo zborano kao što bi se baloni zborali u dečjoj sobi, ako prežive da stignu kući. Mislim da su dadilja i Suni s njom razgovarale, ali nikad nisam čula šta je govorila. Anemone, plavi i ljubičasti buketi koje prodaju sad, uvek vrte sećanje na ovu treperavu hrpu balona pred kapijom Kenzington Gardenza.

Zatim bismo išli dalje, Širokom stazom. Široka staza je imala čudno svojstvo — kad bismo prvi put krenuli njome po povratku iz St. Ajvza uvek smo je grdili; to uopšte nije brdo, govorili smo. Kako su nedelje prolazile, brdo je postepeno postojalo sve strmije dok do leta ne bi opet bilo brdo. Močvara — kako smo zvali prilično napušteno tlo iza Cvetne staze — imala je, barem za Edrijena i za mene, čar prošlosti. Kad su Nesa i Tobi bili vrlo mali to je takoreći bila, pričali su nam, prava močvara; tu su našli kostur psa. I mora da je bila pokrivena rogozom i puna bara mislili smo, jer smo verovali da je pas izgledneo i utopio se. U naše vreme je ona isušena, iako je još uvek bila muljevita. Ali za nas je uvek imala svoju prošlost. Poredili smo je naravno sa Hejlstaun močvarom blizu St. Ajvza. Hejlstaun močvara gde je rasla cvetna paprat; i one debele palme sa gomoljastim korenjem na kojem su, ako ih popreko presečeš, bili kao utisnuti znakovi

drveća. Svake jeseni bih donela nekoliko kući da od njih napravim držalja za pera. Bilo je prirodno da se uvek Kenzington Gardenz poredi sa St. Ajvzom, uvek naravno na štetu Londona. Jedno od zadovoljstava je bilo krckanje školjki kojima je tu i tamo bila posuta Cvetna staza. Na njima su bila mala rebra kao i na školjkama na plaži. S druge strane, postojalo je i samo krokodilovo drvo; i još uvek je tu — drvo na stazi sa Spekovim spomenikom; koje je imalo veliki, ogoljen koren; a koren je uglačan delimično od trenja naših ruku jer smo se nekad verali po njemu.

Dok smo šetali da prekratimo dosadu bezbrojnih zimskih šetnji, izmišljali smo priče, duge, duge priče koje smo smišljali na licu mesta i koje su išle redom od jednog do drugog. Postojala je priča o Džimu Džou i Heriju Hou; o tri brata koja su imala krda životinja i avantura — zaboravila sam kakvih. Ali je priča o Džimu Džou i Heriju Hou bila isto tako i londonska priča; i inferiorna u odnosu na baštensku priču iz Taland Hausa o Bekkejdzju i Holivinksu; duhovima zla koji su živeli na gomili đubreta: i nestali kroz rupu u živici eskalonije — kako smo, sećam se, pričali majci i g. Louelu⁵. Šetnje u Kenzington Gardenzu su bile dosadne. Ne-biće je činilo veliku proporciju našeg vremena u Londonu. Šetnje — svakodnevno dva puta u Kenzington Gardenz — bile su tako monotone. Da kažem u svoje ime, debelo ne-biće leži preko tih godina. Prolazili smo pored termometra — ponekad je bio ispod podeoka smrzavanja, ali ne često, osim velike 1894—5. zime kada smo se svakoga dana klizali; kad sam ispustila sat i onaj grubi čovek mi ga dao; pa je tražio novac i jedna ljubazna gospođa ponudila tri bakrenjaka, a on rekao da će primiti samo srebro; ona je odmahнула glavom i izgubila se — prolazili smo pokraj termometra, pored vratara u zelenoj uniformi i sa šeširom sa zlatnom čipkom, uz Cvetnu stazu, oko ribnjaka. Jedrili smo naravno. Bio je to veliki dan kad je moja kornvolska ribarska lađa savršeno odjedrila do sredine ribnjaka i na moje oči u nju uperene, zapanjene, iznenada potonula; »Jeste li to videli?« — vikao je moj otac, idući krupnim korakom prema meni. Oboje smo to videli i oboje smo bili zapanjeni. Da čudo bude veće, nedeljama kasnije, u proleće, šetala sam pored ribnjaka, a čovek na splavu je čistio ribnjak od sočivice i na moje neizrecivo uzbuđenje u mreži koju je vukao za sobom izvuče moju lađicu. Zatražila sam je; i on mi ju je dao; pa sam otrčala kući da ispričam tu prekrasnu priču. Onda je majka napravila nova jedra; a otac ih namestio i sećam se da sam ga gledala kako pričvršćuje jedra na krst jarbola posle večere; pa kako je postao zainteresovan i rekao, uz svoj mali šmrktaj, polu kroz smeh, nešto kao: »Apsurdno — kako je ovo zabavno raditi!«

Mogla bih da sakupim mnogo više lebdećih događaja — scena u Kenzington Gardenzu; ako smo imali jedan peni, kako smo išli do bele kuće blizu dvora i kupovali slatkiše kod žene glatkog lica s rumenim obrazima, u sivoj pamučnoj haljini, koja je nekada tamo držala radnju; kako smo jednog dana u nedelji kupovali *Tit-Bits* i čitali šale — ja sam najviše volela poštu — sedeći na travi, lomeći našu čokoladu u »sitiš«, kako smo to zvali, jer se tabla od penija delila na četiri; kako smo naleteli na jednu damu terajući naša kola na točkovima oko jedne oštre krivine, pa nas je njena sestra žestoko izgrdila; kako smo vezali Šega za prečku od ograde, a neka deca su rekla čuvaru parka da smo okrutni — ali tada te priče nisu bile mnogo uzbudljive; iako su pomagale da se razbije večno kruženje po Kenzington Gardenzu.

Šta je onda ostalo interesantno? Opet oni trenuci bića. Dvaju se uvek sećam. Bio je trenutak s barom na stazi; kad je bez nekog razloga koji bih mogla da otkrijem, iznenada sve postalo nerealno; bila sam oduzeta; nisam mogla da prekoračim baru; pokušala sam da dodirnem nešto ... ceo svet postao je nestvaran. Sledeći, kada je dečak-idiot iskočio sa ispruženom rukom mijaučući, sa očima kao prorezi sa crvenim rubom; i ja sam ne rekavši ni reči, sa osećanjem užasa prosula u njegovu ruku kesu ruskih karamela. Ali tu nije bio kraj jer me je te večeri u kadi preplavio nemi užas. Opet sam osećala onu beznadežnu tugu; onaj kolaps koji sam ranije opisala; kao da sam pasivna pod udarcem nekog malja; izložena celoj lavini značenja koja se nagomilala i istresla na mene nezaštićenu, bez ičega da odbijem udarac, pa sam se šćućurila u svom kraju kade, nepokretna. Nisam to mogla da objasnim; ništa nisam rekla čak ni Nesi, koja se trljala sunderom na drugom kraju.

Gledajući unazad, onda, u Kenzington Gardenzu, iako mogu da vratim događaje mnogo više nego što imam stripjenja da ih opišem, ne mogu da vratim, osim na mahove, proporcije spoljnog sveta. Izgleda mi da mora da dete ima čudan fokus; ono vidi balon ili školjku sa krajnjom određenošću; ja još uvek vidim balone, plave i ljubičaste i rebra na školjkama; ali te tačke su okružene ogromnim, praznim prostorima. Kako je veliki, na primer, bio moj prostor ispod stola u dečijoj sobi! Još uvek ga vidim kao veliki, crni prostor sa stolnjakom koji visi u naborima po rubovima u daljini; a ja kako tuda lunjam i srećem Nesu. »Imaju li crne mačke rep?« — pitala je, a ja sam rekla »Ne«, i bila sam ponosna što mi je ona postavila pitanje. Onda smo opet odlunjale u ogroman prostor. Noću je i dečja soba bila ogromna. Zimi bih se uvukla u sobu pre nego što smo išli u krevet, da pogledam vatru. Uzbudeno sam želela da vidim kako je vatra slaba, jer me je bilo strah da se neće ugaziti pre nego što mi legnemo. Jako sam se plašila tog malog svetlucavog plamena na zidovima; ali Erdijen ga je voleo; i, da napravimo kompromis, dadilja je obavijala peškir oko ograde na kaminu; ali nisam mogla da se uzdržim da ne otvorim oči a svetlucavi plamen je uvek bio tu; gledala bih, gledala i nisam mogla da zaspim; pa, da bih imala društvo, rekla bih »Šta kažeš, Nesa?« iako je ona spavala, da je probudim i čujem nečiji glas. To su bili rani strahovi; jer kasnije, kada je Tobi otišao u školu, ostavivši Nesi majmuna Džekoa da s njom spava, tek što bi se zatvorila vrata, mi smo počinjali da pričamo priče. Priča je uvek počinjala ovako: »Klemon⁶, drago dete, reče g-đa Dilk«, i dalje su se pričale fantastične priče o porodici Dilk⁷ i gđici Rozalba, guvernanti; kako su kopali ispod patosa i otkrili vreće zlata; pravili velike gozbe i jeli pržena jaja »sa mnogo cvrčćeće masti«, jer nas je impresioniralo bogatstvo Dilkovih u poređenju sa našim skromnim stanjem. Primećivali smo koliko novih haljina nosi g-đa Dilk; koliko je retko naša majka kupovala novu haljinu.

Mnogo blistavih boja; mnogo jasnih zvukova; neka ljudska bića, karikature; komične; nekoliko žestokih trenutaka bića, uključujući uvek krug scene koji su oni isecali: i sve okruženo ogromnim prostorom — to je grub vizuelni opis detinjstva. Tako ga oblikujem; i tako vidim sebe kao dete, kako lunjam okolo, u tom vremenskom prostoru koji je trajao od 1882. do 1895. Mogla bih da ga uporedim s velikim holom; sa prozorima koji propuštaju čudna svetla; i mrmorenjima i prostorima duboke tišine. Nekako se u tu sliku mora uneti i osećaj kretanja i promene. Ništa nije

dugo ostajalo stabilno. Mora da se stekne osećaj da se sve približava, a onda nestaje, postaje veće, postaje manje, prolazi različitim brzinama kraj malog stvorenja; mora da se stekne osećaj koji ju je gonio da gura napred, malo stvorenje kao ona, terano rastom nogu i ruku, terano nemoćno da to zaustavi ili promeni, terano kao što je biljka terana iz zemlje, sve dok raste stabljika, raste list, bubre pupoljci. To je neopisivo, to je ono što čini sve slike isuviše statičnim, jer tek što se kaže da je tako bilo, već je prošlo i promenilo se. Kako mora da je ogromna snaga života koja pretvara bebu što jedva može da razlikuje veliku mrlju plavog i ljubičastog na crnoj pozadini, u dete koje trinaest godina kasnije može da oseti ono što sam ja osetila 5. maja 1895. — skoro na današnji dan, pre četrdeset i četiri godine — kada je umrla moja majka.

To pokazuje da sam među bezbrojnim izostavljenim stvarima izostavila iz skice najvažnije — te instinkte, osećanja, strasti, privrženosti — nema jedne reči za njih, jer su se menjali iz meseca u mesec — koji su me od prvog trenutka svesti vezali za druge ljude. Kad bi bilo istina ono što sam gore rekla, da je lako opisati stvari koje su prestale u detinjstvu jer su potpune, tada bi mi lako bilo da kažem šta sam osećala prema majci koja je umrla kad mi je bilo trinaest godina. Tada bih mogla da je vidim potpuno neuznemirenu kasnijim impresijama, kao što sam videla g. Gibza i C. B. Klarka. Ali ta teorija, iako za njih važi, potpuno se slama kod nje. Slama se na čudan način koji ću objasniti jer će mi to, možda, pomoći da objasnim zašto sad uviđam kako mi je čudnovato teško da opišem svoje osećanje prema njoj i nju samu.

Sve dok nisam došla u četrdesete godine — mogu da utvrdim i datum ako pogledam kada sam pisala *Ka svetioniku*, ali sam ovde isuviše usputno da bih se time bavila — opsedalo me je majčino prisustvo⁸. Dok sam se bavila svakodnevnim poslovima, mogla sam da joj čujem glas, da zamislim šta bi ona uradila ili rekla. Ona je bila jedno od nevidljivih prisustava koje konačno igra tako važnu ulogu u svačijem životu. Taj uticaj, pod kojim mislim na svest drugih grupa koja nas dira; javno mnjenje; šta drugi ljudi kažu i misle; svi ti magneti koji nas na neku stranu privlače da budemo ovakvi, ili nas odbijaju na drugi put i čine nas drugačijima, nikada nisu bili analizirani u nekom od tih životopisa koje čitam sa tolikim uživanjem ili, ako jesu, vrlo površno.

Ipak je tim nevidljivim prisustvima »subjekat ovih sećanja« vučen tamo-ovamo svakog dana svog života; ona ga drže u određenom položaju. Zamislite kolike ogromne snage društvo donosi da rade na svakome od nas, kako se to društvo menja iz decenije u deceniju i isto tako od klase do klase; dakle, ako ne možemo da analiziramo ta nevidljiva prisustva, mi vrlo malo znamo o subjektu memoara; i kako onda postaje besplodno pisanje o životu. Osećam se kao riba u matici koju ona skreće; drži je u mestu; ali maticu ne mogu da opišem.

Da se vratim na poseban slučaj — koji mora da je definitivniji i ima više mogućnosti da se opiše nego, na primer, uticaj koji su na mene imali kembrički⁹ Apostoli, ili uticaj Golsvortija, Beneta, Velsove škole romana, ili uticaj glasanja ili rata — to jest, na uticaj moje majke. Potpuno je tačno da me je opsedala sve do četrdeset četvrte godine, uprkos činjenici da je umrla kad mi je bilo trinaest. Onda sam jednog dana dok sam šetala Tevistok skverom izmislila, kao što ponekad izmišljamo svoje knjige, *Ka svetioniku*; u velikoj, očigledno ne svojevoločnoj, žurbi. Jedna stvar je provaljivala u drugu. Odbijanje kolutova iz lule daje to osećanje brže gomile ideja i scena koje je prskalo iz mog uma tako da je izgledalo da mi usne od svoje volje slažu slogove dok sam hodala.

Šta je odbijalo kolutove? Zašto tada? Nemam pojma. Ali knjigu sam napisala vrlo brzo; i kad je bila gotova, prestala sam da budem opsednuta majkom. Više ne čujem njen glas; ne vidim je.

Pretpostavljam da sam sebi uradila ono što psihoanalitičari rade svojim pacijentima. Izrazila sam jednu veoma dugo i veoma duboko osećanu emociju. I izražavajući je, objasnila sam je, a zatim je ostavila da počiva. Ali kakvo je značenje »objasnila sam« je? Zašto bi se njena vizija toliko zamaglila i oslabila posle toga što sam opisala nju i svoje osećanje prema njoj. Možda ću jednog od ovih dana pogoditi razlog; i, ako se to desi, izložiću ga, ali u ovom trenutku nastavljam dalje, opisujući ono čega mogu da se setim, jer možda je tačno da će ono čega se sada još sećam slabiti i dalje. (Ova je primedba stavljena provizorno da bih delimično objasnila zašto je sad tako teško dati ikakav njen jasan opis.)

Ona se sigurno nalazila tu, u samom centru onog velikog katedralnog prostora što je detinjstvo: ona je tamo bila od samog početka. Moje je prvo sećanje na njeno krilo; vraća mi se grebanje nekih perli na njenoj haljini kad sam naslanjala obraz. Zatim je vidim u belojoj domaćoj haljini na balkonu; i pasifloru sa ljubičastom zvezdom na laticama. Njen glas mi je još uvek pomalo u ušima — odlučan, brz; i posebno mali padovi kojima se završavao njen smeh — tri sve manja ah... »Ah — ah — ah...«. I sama ponekad tako završim smeh. I vidim njene ruke, kao Edrijenove, sa vrlo osobenim kvadratnim vrhovima, svaki prst sa pojasom, a nokat se širi napolje. (Moji su potpuno iste debljine tako da mogu da namaknem prsten na palac.) Imala je tri prstena; dijamantski prsten, smaragdni prsten i prsten s opalom. Fiksirala bih oči na svetlost u opalu kako se kreće preko stranice udžbenika kad nas je podučavala i drago mi je što ga je meni ostavila (ja sam ga dala Leonardu). Čujem i zveckanje njenih narukvica koje joj je dao gospodin Louel, od upletenog srebra, dok je išla po kući; naročito noću kad je dolazila da vidi da li spavamo, noseći zasenčenu sveću; to je jedno određeno sećanje, jer, kao sva deca, katkad sam ležala budna i čeznula da dođe. Tad mi je rekla da se setim svih lepili stvari koje mogu da zamislim. Duge i zvončica ... Ali pored tih sićušnih odvojenih detalja, kako sam prvi put postala svesna onoga što je uvek bilo tamo — njene zapanjujuće lepote? Možda toga nikad nisam bila svesna; mislim da sam njenu lepotu prihvatila kao prirodno svojstvo koje jedna majka — ona je izgledala tipična, univerzalna, iako posebno naša sopstvena — ima po toj vrlini što je majka. Ja sam bila deo njenog poziva. Ne mislim da sam odvajala njeno lice od tog opšteg bića, ili od celog njenog tela. Zaista imam sad njenu viziju kako dolazi putem uz travnjak u St. Ajvzu; tanka, lepe figure — držala se vrlo pravo. Okrenula se od nas i spustila pogled. Iz tog neopisivo tužnog gesta znala sam da je Filips, na koga je naleteo voz i koga je posećivala, mrtav. Gotovo je, izgledalo je da kaže. Znala sam i osetila sam strahopoštovanje prema smrti. U isto vreme osetila sam da je njen pokret u celini bio divan. Vrlo rano, preko dadilja ili neusiljenih posetilaca mora da sam saznala da je smatraju veoma lepom. Ali taj ponos je bio snobovski, ne čisto i privatno osećanje: bio je pomešan sa ponosom zbog divljenja drugih ljudi. Bio je u vezi sa mnogo određenijim snobovskim ponosom koji su u meni izazvale dadilje koje su jednom dok smo mi večerali pričale među sobom: »Oni imaju vrlo dobre veze ...«

Ali pored njene lepote, ako se to dvoje može odeliti, kako je ona sama izgledala? Vrlo brza; vrlo direktna; i zabavna, kažem odjednom, improvizovano. Znala je da bude oštra, nije volela

afektaciju. »Ako tako kriviš glavu na stranu, nećeš ići na prijem,« sećam se da mi je rekla kad smo se penjale u kočiju ispred neke kuće. Stroga; sa saznanjem u pozadini koje ju je činilo tužnom. Imala je svoju sopstvenu tugu koja ju je iza nje čekala, da intimno u nju uroni. Jednom, kad nam beše zadala da pišemo vežbe, ja sam digla pogled i posmatrala kako čita — bibliju verovatno; i, pogođena težinom njenog lica, rekoh sebi da je njen prvi muž bio sveštenik i da ona misli, dok čita to što čita, na njega. To je bila moja priča; ali pokazuje da je ona izgledala veoma tužno kad nije govorila.

Ali mogu li joj prići imalo bliže, a da ne povučem sve te opise i anegdote koji su se, pošto je ona umrla, nametnuli mom pogledu na nju? Vrlo brza; vrlo određena; vrlo uspravna; a iza te aktivne, tužna, tiha. I naravno, ona je bila centralna. Sumnjam da reč »centralna« približava opšte osećanje koje sam imala živeći tako potpuno u njenoj atmosferi da se nikada nije moglo od nje dovoljno udaljiti da bi se sagledala kao ličnost. (To je jedan od razloga što Gibzove i Bidle i Klarkove vidim toliko određenije.) Ona je bila sve ono; Taland Haus je bio pun nje; Hajd Park Gejt je bio pun nje. Sada vidim, iako je rečenica ishitrena, slaba i neizražajna, zašto joj je bilo nemoguće da ostavi vrlo ličnu i određenu impresiju na jedno dete. Ona je čuvala ono što skraćenicom zovem odbrana života — onog koji smo svi zajednički živeli — u biću. Sada vidim da je ona živela na tako širokoj površini da nije imala vremena, ni snage da se koncentriše, osim na trenutak ako je neko bio bolestan ili u nekim dečjim krizama, na mene ili na bilo koga — osim kad je Edrijen u pitanju. Njega je posebno volela; zvala ga je »Moja Radost«. Kasniji pogled, razumevanje koje ja sada imam za njen položaj ima snagu i uticaj; a ono mi pokazuje da žena od četrdeset godina sa sedmoro dece, od kojih neka traže pažnju kao odrasli, a četvrto je još uvek u dečjoj sobi; dok osmo, Lora, idiot, još živi sa nama; i muž petnaest godina stariji, težak, sa zahtevima, zavisao od nje; sada vidim da žena koja treba sve to da čuva u biću i pod kontrolom mora da je za dete od sedam ili osam godina bila pre opšte prisustvo nego posebna ličnost. Mogu li da se setim da sam ikada sa njom bila sama više od nekoliko minuta? Uvek je neko upadao. Kad o njoj spontano mislim, ona je uvek u sobi punoj ljudi; tu su Stela, Džordž i Džerald; moj otac sedi i čita, jedna noga savijena oko druge, mota pramen kose. »Idi i izvadi mi mrvicu iz brade«, ona mi šapuće; i ja skakućem. Tu su posetioci, mladići kao Džek Hils koji je zaljubljen u Stelu, mnogo mladića, Džordžovi i Džeraldovi kembrički prijatelji, starci sede oko čajnog stola i razgovaraju — očevi prijatelji, Henri Džejms, Simonds (vidim ga kako zuri u mene gore na širokom stepeništu u St. Ajvzu sa svojim otegnutim žutim licem i mašnom od debelog žutog konca sa dve plišane gombice); Stelini prijatelji — Lašingtonovi, Stilmenovi; vidim je na čelu stola ispod gravure Beatrice, koju joj je dala stara guvernanta i koja je bila u plavoj boji; čujem šale; smeh; žamor glasova; zadirkuju me; kažem nešto smešno; ona se smeje; ja sam zadovoljna; žestoko crvenim; ona primeti; neko se smeje Nesi što kaže da je Ida Milmen njena N. P.; majka kaže utešno, nežno: »Najbolja prijateljica, to znači.« Vidim je kako ide u grad sa korpom; a Artur Dejvis ide sa njom; vidim je kako plete na stepeniku u holu dok mi igramo kriket, vidim je kako pruža ruke prema gospođi Vilijems dok sudski izvršitelji preuzimaju vlasništvo nad njihovom kućom, a kapetan stoji kod prozora tuleći i bacajući boce, lavore, nokšire na šljunak — »Dođite kod nas, g-đo Vilijems!«, »Ne, g-đo Stiven«, jecala je g-đa

Vilijems, »neću da ostavim muža.« — Vidim je kako piše za svojim stolom u Londonu, srebrni svećnjak i visoku stolicu u duborezu sa šapama i ružičastim sedištem; i trouglom mesinganom mastionicom; čekam u agoniji vireći iza platnene zavese kad će ona da naiđe ulicom kad je ostala napolju kasno, lampe su upaljene i ja sam sigurna da je ona pregažena. (Jednom me je otac zatekao kako virim; ispitivao me; i rekao prilično zabrinuto, ali koreći me: »Ne treba da budeš tako nervozna, Džini.«) A evo mog poslednjeg pogleda na nju; umirala je; došla sam da je poljubim i dok sam se vukla iz njene sobe, reče: »Drži se pravo, moja mala Kozo!« ... Kakvog se meteža stvari sećam o svojoj majci ako pustim da mi juri sećanje, ali sve je to ona u društvu, ona okružena, ona uopštena; rasuta, sveprisutna, ona kao tvorac tog napućenog veselog sveta koji se tako veselo vrteo usred mog detinjstva. Istina je da sam ja uključila taj svet u jedan drugi koji je proizvod mog temperamenta; istina je da sam od početka imala mnogo avantura izvan tog sveta i često odlazila daleko od njega; ali on je uvek bio tamo, običan život porodice, veoma veseo, vrlo uskomešan, napućen ljudima a ona je bila centar; on je bio ona sama. To se dokazalo 5. maja 1895. Jer posle tog dana od njega ništa nije ostalo. Promolila sam se kroz prozor dečje sobe onog jutra kad je umrla. Bilo je oko šest, pretpostavljam. Videla sam dr Sitona kako odlazi ulicom povijene glave i sa rukama skrštenim na leđima. Videla sam kako su golubovi zalepršali pa sleteli. Osećala sam mir, tugu i kraj. Bilo je lepo, prolećno, plavo jutro i veoma tiho. Što vraća osećanje da je sve gotovo.

15. maj 1939. Mukotrpnost pravljenja koherentnog Rodžerovog životopisa opet mi je postala nepodnošljiva, pa se da predahnem nekoliko dana vraćam maju 1895. Mala platforma sadašnjosti na kojoj stojim, što se vremena tiče, vlažna je i hladna. Gledam u moj krovni prozor — preko razbacanih članaka iz *Ateneuma*, Frajevih pisama — sve prekriveno peskom koji dolazi od susedne kuće koju ruše — gledam gore i, kao u odrazu, vidim nebo boje prljave vode. I unutrašnji pejzaž je dosta sličan. Sinoć je ovde večerao Mark Gertler¹¹ i optužio to što se naziva »literatura« za vulgarnost i inferiornost; u poređenju sa integritetom slikarstva. »Jer ona se uvek bavi g. i g-đom Braun« — reče — ličnim, to jest trivijalnim: kritika koja ima svoju žaoku i svoju jezu, kao majsko nebo. Trebalo bi ipak biti slikar da bi se dao utisak ličnosti moje majke. To bi bilo teško uraditi valjano, kao naslikati Sezana.

Od ono malo stvari koje su sigurne o njoj jedna je da se ona udala za dva veoma različita muškarca. Ako to pogledam ne kao dete od sedam ili osam godina, već kao žena starija sad nego ona kad je umrla, ima nešto što zaokuplja u toj činjenici. Ona nije bila tako istanjena i bez crta, ne toliko u vlasti lepote sopstvenog lica, kao što je potom postala — i to neizbežno. Jer koja stvarnost može da ostane stvarna o osobi koja je umrla pre četrdeset četiri godine sa četrdeset devet godina, ne ostavivši knjigu, ni sliku, ili bilo kakvo delo — osim troje dece koji su sad živi i sećanja koja su u njima ostala? Ima sećanja; ali se to sećanje ničim ne može proveriti; ničim utemeljiti.

Postoje međutim ta dva braka; i oni pokazuju da je bila u stanju da se zaljubi u dva vrlo različita muškarca; jedan, u najkraćim crtama, vrhunac pristojnosti; drugi, vrhunac intelektualnosti. Ona je mogla da ih premesti. To mora da mi posluži kao merilo kad pokušavam

da prosudim njen karakter.

Ipak je nedovoljno jasno kako su formirani elementi tog karaktera. Rođena je, mislim, 1848¹²; mislim u Indiji; ćerka dr Džeksona i njegove žene polufrancuskinje. Nije dobila mnogo obrazovanja. Stara guvernanta — je li to bila stara madmoazel Rouz?, da li joj je ona dala sliku Beatrice koja je visila u trpezariji u Taland Hausu? — naučila ju je francuski, koji je govorila sa veoma dobrim akcentom; umela je da svira klavir i bila muzikalna. Sećam se da je držala De Kvinsijevog *Uživaoca opijuma* na svom stolu, jedna od njenih najdražih knjiga; a za rođendanski poklon odabrala je sva Skotova dela i njen otac joj je poklonio prvo izdanje — neka su ostala; druga izgubljena. Imala je strast prema Skotu. Imala je instinktivan, neobučen um. Ali je njen instinkt, makar za knjige, meni izgledao snažan, ja sam ga volela, jer je poskočila, sećam se, kada sam čitajući joj naglas *Hamleta*, pročitala umesto »srebra« »sebra« — poskočila je kao što je moj otac poskakivao na pogrešan broj slogova kad smo s njim čitali Vergilija. Ona je bila najmilija majčina kći od njih tri: i kako je njena majka bila invalidkinja, još kao dete je naučila da bude bolničarka; da bdi kraj bolesničke postelje. Imali su kuću u Vel Voku tokom krimskog rata, pošto postoji anegdota o posmatranju vežbanja vojnika na Hitu. Ali njena lepota se odmah isticala, čak i dok je bila devojčica; jer postoji još jedna anegdota — kako je nikad niste mogli slati samu, već je sa njom morala da ide Meri da je zaštiti od zadivljenih pogleda: da je sačuva nesvesnu njene lepote — i ona je bila, govorio je moj otac, nje veoma malo svesna. Slutim da je zahvaljujući toj lepoti dobila ono mnogo važnije vaspitanje nego bilo šta od guvernante — vaspitanje života u Litl Holand Hausu. Kao dete je najviše bila u Litl Holand Hausu, zamišljam, delom zato što je bila prihvatljiva slikarima, i Prinsepovi — tetka Sara i teča Tobi mora da su bili ponosni na nju¹³.

Litl Holand Haus je bila tada njen svet. Ali kakav je bio taj svet? O njemu mislim kao o letnjem popodnevnom svetu. Po mojoj zamisli, Litl Holand Haus je stari beli letnjikovac, koji stoji u velikoj bašti. Staklena vrata otvorena prema travnjaku. Kroz njih stižu reke dama u krinolinama i slamnim šeširićima; prate ih gospoda u uskim pantalonama i sa zulufima. Datum je oko 1860. Vreo letnji dan. Po travnjaku su raštrkani čajni stolovi sa velikim činijama jagoda i šlaga. Njima »predsedava« šest lepih sestara¹⁴; koje ne nose krinoline, već su obučene u prekrasne venecijanske draperije; sede ustoličene i govore čudnim prenatlaženim gestovima — i moja majka gestikulira, izbacujući ruke — ka eminentnim muškarcima (koje će Liton¹⁵ kasnije ismejati); vladarima Indije, državicima, pesnicima, slikarima. Majka izlazi kroz staklena vrata u onoj prugastoj svilenom haljini zakopčanoj do grla, sa suknjom koja lebdi, kao što se vidi na fotografiji. Ona je naravno »vizija« kako su običavali da kažu; i stoji tamo, tiha, sa svojim poslužavnikom sa jagodama i šlagom ili joj je, možda, rečeno da povede društvo preko bašte u Sinjorev studio¹⁶. I muzika dopire iz tih dugačkih, niskih soba gde vise slike velikog Vatsa; Joakim svira violinu; i zvuk glasa koji čita poeziju — teča Tobi bi čitao svoj prevod persijskih pesnika. Kako je lako napuniti scenu ustaljenim komadima koje sam sakupila iz sećanja — uneti Tenisona sa njegovom budnošću; Vatsa u platnenom kaputiću; Elen Teri obučenu kao dečak; Garibaldija u crvenoj košulji — i Henrija Tejlora, koji se okreće od njega ka mojoj majci — »lice jedne svetlokose devojke mi je značilo više« — tako kaže u pesmi. Ali ako se okrenem

prema majci, kako je teško izdvojiti je kakva je zaista bila; zamisliti šta je ona mislila, staviti joj makar i jednu rečenicu u usta! Sanjam, izmišljam slike letnjeg popodneva.

A taj san se zasniva na jednoj činjenici. Jednom kad smo bili deca, majka nas je povela u Melberi Roud; i kad smo došli u ulicu koja je sagrađena na staroj bašti, malo je poletela napred, pljesnula rukama i viknula: »Tu je to bilo!« — kao da je bajkovita zemlja nestala. Zato mislim da je tačno da je Litl Holand Haus za nju bio svet letnjeg popodneva. Isto tako pouzdano znam da je obožavala svog teču Tobija. Njegov štap za šetnju, sa rupom na vrhu, kroz koju mora da je visila kićanka, lep štapić po izgledu iz osamnaestog veka, uvek je stajao kod njenog uzglavlja u Hajd Park Gejtu. Bila je obožavateljka heroja, jednostavna, nekritična, entuzijastična. Mnogo više je osećala prema teči Tobiju, rekao je moj otac, nego prema rođenom ocu — »starom dr Džeksonu«; »poštovan«; ali, pored svega svoga dobrog izgleda i zapanjujuće grive bele kose koja mu je stršala kao trorogi šešir oko glave, on je bio običan, prozaičan starac koji gnjavi ljude svojim pričama o čuvenom slučaju trovanja u Kalkuti; isključen iz te poetične bajkovite zemlje i bez sumnje zlovoljan prema njoj. Majka nije bila nimalo romantična u vezi s njim; ali na njega je povukla, slutim, praktičnost, pronicljivost, što su bile neke od njenih osobina.

Litl Holand Haus je tako bio njeno obrazovanje. Ona je tamo učila da preuzme onu ulogu kakvu su devojke imale u životima istaknutih muškaraca: da sipaju čaj; da im dodaju jagode i šlag; da predano slušaju, pune poštovanja prema njihovoj mudrosti, da prihvate činjenicu da je Vats veliki slikar; Tenison veliki pesnik; i da igraju sa princom od Velsa. Jer su sestre, sa izuzetkom moje babe koja je bila pobožna i duhovna, bile svetovne na krajnje viktorijanski način. Tetka Virdžinija, to je jasno, propustila je svoje rođene kćeri, sestre od tetke moje majke, kroz torturu u poređenju sa kojom su kineske cipelice zanemarljive, da bi jednu udala za vojvodu od Bedforda, drugu za lorda Henrija Somerseta. (Tako je došlo do toga, kako rekoše dadilje, da mi »imamo dobre veze«.) Ali ovde opet uranjam u sećanja i ostavljam Džuliju Džekson, stvarnu ličnost, na stranu. Jedino sigurno iz tih ranih godina do čega mogu da dođem jeste da su nju prosila dva muškarca (nju, ali od roditelja); jedan je bio Holman Hant, drugi Vulner, vajar. Obe prosidbe su izvedene i odbijene kad je ona jedva izrasla iz dečije sobe. Znam i to da je jednom u šeširu sa sivim perjem otišla na prijem na reci gde je bila tetka Eni Tekeri, a Redovnica (to jest tetka Kerolajn, očeva sestra) ju je videla kako stoji sama; i bila je zapanjena da nije centar jata obožavalaca: »Gde su oni?« — pitala je ona Eni Tekeri¹⁸; a ova je rekla: »Oh, slučajno danas nisu ovde« — mala scena koja me tera da sumnjam da je Džulija sa sedamnaest ili osamnaest godina bila uzdržana; i samom svojom lepotom širila oko sebe izvesnu tišinu.

Ta mala scena je datirana; ona nije mogla imati više od osamnaest godina, jer se sa devetnaest udala¹⁹. Bila je u Veneciji; srela je Herberta Dakvorta; zaljubila se do ušiju u njega, on u nju i tako su se venčali. To je sve što znam od najvažnijih stvari koje su joj se dogodile, možda sve što iko sada zna. Koliko je to bilo važno dokazuje činjenica da je i četiri godine posle njegove smrti bila »toliko nesrećna, koliko samo može da bude jedno ljudsko biće«. To su njene sopstvene reči; došle su do mene preko Kiti Maks. »Bila sam toliko nesrećna i toliko srećna koliko samo može da bude jedno ljudsko biće.« Kiti je to zapamtila jer, iako je bila vrlo prisna sa mojom majkom, jedino taj put je ova uopšte rekla šta je osećala prema Herbertu Dakvortu.

Kakva je moja majka bila kada je bila toliko srećna koliko samo može jedno ljudsko biće, ja nemam pojma. Nijedan zvuk, nijedna scena nisu preživeli od te četiri godine. Oni su bili dobrostojeći; živeli su na Brajanston skveru, on je imao praksu, ne veoma ozbiljnu, u advokaturi; (jednom su obilazili sudski kotar; i jedan prijatelj mu je rekao: »Celog jutra sam u sudu gledao jedno lepo lice« — Herbertovu ženu); rodio se Džordž; onda Stela; Džerald je trebalo da se rodi, kada je umro Herbert Dakvort. Boravili su sa Vonovima u Aptonu; on se protegao da ubere smokvu za moju majku; pukao je čir; i on je umro za nekoliko sati. To su jedine činjenice koje znam o te četiri srećne godine.

Kad bi bilo moguće saznati kakav je bio sam Herbert, neki zrak svetlosti bi možda pao od njega na moju majku. Ali, kao svi vrlo lepi muškarci koji tragično umiru, on nije ostavio neki izrazitiji profil za sobom kao legendu. Mladost i smrt zrače auru kroz koju je teško videti pravo lice — lice koje se danas može videti na ulici ili ovde u mojoj radnoj sobi. Za Tetka Meri — majčinu sestru, koja je kako izgleda delila neka od njenih osećanja — on je bio »Oh, drag, zrak svetlosti ... niko kog sam sreća nije ni nalik na njega ... kad se Herbert Dakvort smejavao ... kad je Herbert Dakvort ulazio u sobu ...«, ovde bi prekinula, brzo mahnula glavom s jedne strane na drugu i iskrivila lice kao da je on bio neizreciv; nema reči koje bi ga mogle opisati. I na grčevit način ona je dala eho onoga što mora da je osećala moja majka; samo što je njeno bilo mnogo dublje i jače. On mora da je za nju bio savršen muškarac; junačan; lep; veličanstven; »veliki Ahil, koga smo poznavali« — izgleda prirodno da citiram Tenisona — i još vedar, voljen, jednostavan i još njen muž. Njoj je bilo tako prirodno kao devojci da voli taj jednostavan, vedar, normalan, običan tip muškarca, više nego neobičan, čudački, umetnički, intelektualni koji je sretala i koji je želeo da se njome ženi. Herbert je bio savršen tip dečaka internatskog srednjoškolca i engleskog džentlmena, rekao je moj otac. Ona je njega odabrala i koliko ju je potpuno zadovoljavao dokazuje kolaps, potpuni kolaps u koji je pala kad je umro. Sva njena veselost, sva društvenost ju je napustila. Bila je onoliko nesrećna koliko čovek samo može. Vrlo malo se zna o tim godinama što su tako obeležene. Samo ta izjava; a Stela mi je jednom rekla da je ona znala da legne na njegov grob u Orčardiju. Kako je ona bila osoba koja ne pokazuje osećanja, to je izgleda najviši izraz njenog bola.

Zna se i mnogo je značajnije to što je za tih osam godina, tokom kojih je »činila dobro«, onoliko koliko je imala vremena od svoje dece i kuće, negujući, obilazeći siromašne — ona izgubila veru. Što je povredilo njenu majku, duboko religioznu ženu, kojoj je bila posvećena i to mora da je bilo iskreno uverenje; kao rezultat usamljenosti i nezavisnog razmišljanja naišla je na nešto. To pokazuje da je u njoj bilo nečega više od jednostavnosti; entuzijazma; romanse; i to daje smisao njenim dvama nesaglasnim izborima: Herbert i moj otac. Ona je bila kompleksna; velika jednostavnost i direktnost, kombinovane sa skeptičnim, ozbiljnim duhom. Možda je ta kombinacija činila onaj snažan utisak koji je ona ostavljala na ljude; pozitivan utisak. Njen je karakter bio izoštren mešavinom jednostavnosti i skepticizma. Ona je bila društvena, a ipak stroga; vrlo zabavna; krajnje praktična, ali je u sebi imala dubine ... »Ona je bila mešavina

madone i svetske žene«, to je opis g-đice Robins²⁰.

Izvesna je u svakom slučaju činjenica da je kad su je konačno ostavili na miru — »Oh mučenje je to što te nikada ne ostavljaju na miru!« — njena izreka, koju mi je zaboravila sam ko preneo, koja se odnosi na njeno udovištvo i nervozu koju su pravili prijatelji i porodica — kada je konačno bila sama u Hajd Park Gejtu, počela je da razmišlja iz svoje pozicije; i iz tog razloga je možda pročitala nešto što je napisao moj otac. To joj se dopalo (on kaže u 'Mauzolejskoj knjizi') tada kad nije bila sigurna da joj se on dopada. Zato je dopustivo misliti o njoj kako sedi u jezivo zamračenom salonu u Hajd Park Gejtu u svojoj udovičkoj haljini, sama, kad su deca otišla u krevet, sa primerkom *Fortnajtlija*, pokušavajući da razmišlja o argumentima za agnosticizam. Odatle bi dalje skrenula misli na Lezlija Stivena, bradatog čoveka upalog lica koji je živio uz ulicu, oženjenog sa Mini Tekeru. On je u svemu bio suprotan Herbertu Dakvortu; ali bilo je nešto u njegovom umu što je nju interesovalo. Jedne večeri je posetila Stivenove i zatekla ih kako zajedno sede pored vatre; srećno venčan par, sa jednim detetom u krevetu i drugim koje je trebalo uskoro da se rodi. Sedela je i razgovarala; a onda otišla kući, zavideći im na sreći i poredeći je sa svojom usamljenošću. Sutradan je Mini iznenada umrla. A oko dve godine kasnije ona se udala za bradatog udovca upalog lica²¹.

»Kako te je otac zaprosio?« — jednom sam je pitala sa rukom ugrunom u njenu dok smo silazile zavojitim stepenicama u dnevnu sobu. Ona se po svome kratko nasmejala, pola iznenađena, pola šokirana. Nije odgovorila. Zaprosio ju je u pismu; i ona ga je odbila. Onda jedne noći, kad je on odustao od svake pomisli i večerao sa njom tražeći savet o guvernanti za Loru, ona ga je ispratila do vrata i rekla: »Trudiću se da vam budem dobra žena.«

Možda je bilo sažaljenja u njenoj ljubavi; sigurno je bilo predanog divljenja njegovom umu; i tako je ona premostila dva braka sa ta dva različita muškarca; i izronila iz tog hodnika od osam ćutljivih godina da bi živela još petnaest²²; da rodi četvoro dece; i da umre rano ujutru 5. maja 1895. Džordž nas je odveo dole da se oprostimo. Moj otac je posrtao iz spavaće sobe kad smo došli. Ja sam ispružila ruke da ga zaustavim, ali on je kliznuo mimo mene, vičući nešto što nisam mogla da pogodim; izbezumljen. I Džordž me je uveo da poljubim majku, koja je upravo umrla.

28. maj 1939. Dali su nam kap rakije u mleku da popijemo i, umotane u peškir, Džordž nas je odveo u sobu. Mislim da su gorele sveće; i mislim da je ulazilo sunce. U svakom slučaju sećam se dugačkog ogledala; sa komodama sa obe strane i umivaonikom; i velikog kreveta na kome je ležala majka. Sećam se vrlo jasno kako sam, čak i dok su me vodili do kreveta, primetila da jedna dadilja jeca, želje da se smejem i da sam sebi rekla, kao što sam od tada često radila u trenucima krize: »Ne osećam baš ništa!« Onda sam se sagla i poljubila majčino lice. Još uvek je bilo toplo. Umrla je samo trenutak ranije. Zatim smo se popeli u dnevnu dečju sobu.

Možda sledeće večeri, Stela me je odvela u spavaću sobu da poljubim majku poslednji put. Ranije je ležala na svojoj strani. Sada je ležala tačno u sredini na jastucima. Njeno lice je izgledalo neizmerno udaljeno, šuplje i strogo. Kad sam je poljubila, bilo je kao da ljubim hladno gvožđe. Kad god dotaknem hladno gvožđe, taj osećaj mi se vraća — osećaj lica moje majke, hladnog kao led i zrnastog. Ustuknula sam. Onda ju je Stela potapšala po obrazu i otkopčala joj

dugme na noćnoj košulji. »Uvek je volela ovako«, rekla je. Kada se kasnije popela u dečju sobu, rekla mi je: »Oprosti. Videla sam da si se uplašila.« Primitila je da sam se bila trгла. Kad me je Stela zamolila za oprostaj, što me je šokiralo, zaplakala sam — prestajali smo i počinjali plač celog dana — i rekla: »Kad gledam majku, vidim kako jedan muškarac sedi pored nje.« Stela me je gledala kao da je plašim. Da li sam to rekla da bih privukla pažnju na sebe? Ili je to bilo istina? Ne mogu da budem sigurna jer iznenada sam imala veliku želju da na sebe privučem pažnju. Ali je sigurno istina da mi se kad je rekla: »Oprosti mi« i tako me navela da vizualizujem majku, činilo da vidim muškarca koji pognut sedi na ivici kreveta.

»Lepo je što neće biti sama«, rekla je Stela posle trenutka pauze.

Naravno da je atmosfera ta tri ili četiri dana pre pogreba bila tako melodramatična, pozorišna i nestvarna da je bila moguća svaka halucinacija. Proživeli smo ih u utišavanju, pod veštačkim svetlom. Sobe su bile zatvorene. Ljudi su se uvlačili i izvlačili. Ljudi su stalno pristizali na vrata. Mi smo svi sedeli u salonu oko očeve stolice jecajući. Hol je zaudarao od cveća. Bilo je nagomilano na stolu u holu. Miris još uvek vraća te dane zapanjujućeg intenziteta. Ali imam jedno sećanje velike lepote. Poslat je telegram Tobiju u Klifton. Trebalo je da on dođe uveče na Pedington. Džordž i Stela su se sašaptavali u holu o tome ko će da ide pred njega. Na moje olakšanje, Stela je savladala neke Džordžove primedbe i rekla: »Ali mislim da bi joj dobro činilo da ide«; i tako su me uzeli u taksu sa Džordžom i Nesom da dočekamo Tobija na Pedingtonu. Sunce je zalazilo i velika staklena kupola na kraju stanice plamtela je od svetlosti. Blistala je žuto i crveno, a gvozdена konstrukcija iznad nje pravila je šaru. Hodala sam duž platforme zureći sa ushićenjem u taj veličanstveni bljesak boja, a voz se pušio polako ulazeći u stanicu. To me je impresioniralo i ushitilo. Bio je tako ogroman i tako žestoko crven. Kontrast tog bljeska veličanstvene svetlosti u odnosu na sobe sa pokrovom i navučenim zavesama u Hajd Park Gejtu bio je tako intenzivan. I delimično zbog njega majčina smrt se otkrila i intenzivirala; naveo me je da iznenada razvijem opažanja, kao da je plamteće staklo stavljeno preko onoga što je bilo zasenčeno i umrtvljeno. Naravno da je to ubrzavanje bilo grčevito. Ali bilo je iznenađujuće — kao da je nešto postajalo vidljivo bez ikakvog napora. Da uzmem drugi primer — sećam se kako sam išla u Kenzington Gardenz u to vreme. Bilo je toplo prolećno veče i mi smo legle — Nesa i ja — u visoku travu iza Cvetne staze. Ponela sam *Zlatni kovčezić*. Otvorila sam i počela da čitam neku pesmu. I smesta, prvi put sam pesmu razumela (zaboravila sam koja je bila). Delovalo je kao da je postala potpuno jasna; imala sam osećaj prozirnosti u rečima kad one prestaju da budu reči i postaju tako intenzivirane da ti se čini da ih doživljavaš u iskustvu; da ih proričeš, kao da razotkrivaju ono što već osećaš. Bila sam tako zapanjena da sam pokušala da objasnim taj osećaj. »Izgleda da se razume o čemu je«, rekla sam nespretno. Pretpostavljam da je Nesa zaboravila; niko ne bi mogao iz toga što sam rekla da razume onaj čudan osećaj, koji sam imala u toploj travi, da poezija postaje istinita. Niti je osećaj time izrečen. Taj koji odgovara onome što ponekad osećam kad pišem. Pero se uskladi sa tim mirisom.

Ali iako se tako određeno sećam ta dva momenta — stakleni luk koji gori na kraju stanice Pedington i pesme koju sam pročitala u Kenzington Gardenzu, ta dva jasna trenutka su skoro jedini jasni trenuci u tupoj prigušenosti koja se tada zatvorila nad nama. Sa majčinom smrću

zauvek se zatvorio veseli, raznoliki porodični život koji je ona držala u biću. Umesto njega, nad nas se nadvio tamni oblak; izgledalo je kao da sedimo svi zajedno sabijeni, tužni, svečani, nestvarni, pod maglom teške emocije. Izgledalo je nemoguće probiti se kroz nju. Izgledalo je da je neki prst čoveku stavljen na usta.

Vidim nas sada, svi obučeni u duboku crninu, Džordž i Džerald u crnim pantalonama, Stela sa pravim dugačkim florom na haljini, Nesa i ja sa malo modifikovanim florom, moj otac crn od glave do pete — čak su i listovi papira bili tako crno obrubljeni da je ostajalo samo malo mesta za pisanje — vidim nas kako izranjamo iz Hajd Park Gejta u lepo letnje popodne i hodamo u procesiji držeći se za ruke, jer mi smo se uvek uzimali za ruke — vidim nas kako hodamo — ja dosta ponosna na svečanu crninu i utisak koji mora da je ostavljala — u Kenzington Gardenzu; i kako je zanovet sijao kao zlato. A onda smo ćutke sedali pod drvo. Tišina je bila zagušljiva. Neki prst je stajao na našim ustima. Uvek se moralo misliti da li je to što se hoće reći prava stvar da se kaže. Koja bi trebalo da pomaže. Ali kako se moglo pomoći? Otac je imao običaj da sedi utonuo u sumornost. Ako se mogao pridobiti da govori — što je bio deo naše dužnosti — to je bilo o prošlosti. To je bilo o »starim danima«. A kad je govorio, završavao je jecajem. Glueo je i njegovi su jecaji bili glasniji nego što je znao. U kući bi hodao gore-dole po sobi, gestikulirajući, vičući da nikad nije majci rekao koliko je voli. Onda bi ga Stela obujmila i protestovala. Često se upadalo u takvu scenu. A on bi raširio ruke i pozvao nas k sebi. Mi smo mu jedina nada, jedina njegova uteha, rekao bi. I tu, klečeći na podu, čovek bi pokušao — možda jedino da plače.

Stela je naravno podnela glavni teret. Postajala je sve belja u svojoj dubokoj crnini. Sedela bi za svojim stolom sa crno obrubljenim papirom ispred sebe pišući, odgovarala je na pisma saučešća. Pred njom je bila majčina fotografija; i ponekad bi zaplakala dok je pisala. Dok se leto vuklo, dolazili su posetioci, žene da izraze saučešće, stari prijatelji. Oni su primani u zadnjem salonu, gde je otac sedeo kao Kraljica kod Šekspira — »ovde ja i tuga sedimo« — dok se loza virdžinija okačila na prozore kao zavesa zelenila, pa je soba bila kao zelena pećina. Mi u prednjoj sobi sedeli smo šćućureni, slušajući prigušene glasove, spremni da posetilac izroni sa suzama na suzama umazanim obrazima. S pokrovom, oprezan, zatupljen život preuzeo je mesto sveg letnjeg brbljanja i smeha. Nije više bilo prijema; ni mladih muškaraca i žena koji se smeju. Ni bljeskavih vizija belih letnjih haljina i čeza sa visokim sicem koje su jurile privatnim poslom i na večernje prijeme, ništa od tog prirodnog života i veselosti koje je stvarala moja majka. Bilo je gotovo sa svetom odraslih u koji ću na trenutak uleteti i pokupiti neku šalu ili malu scenu i opet odleteti gore, nazad u dečju sobu. Nije bilo nikakvih naglo istrgnutih trenutaka koji su bili tako zabavni i iz nekog razloga tako zbiljski i čak uzbudljivi, kad se trči dole na večeru ruku pod ruku sa majkom; ili bira nakit koji će nositi. Nije bilo onog ponosa kad kažeš nešto što nju zabavi ili što ona misli da je veoma izuzetno. Kako sam umela da budem uzbuđena kada se »Hajd Park Gejt Njuz« u ponedeljak ujutru polagao na njen poslužavnik pa joj se dopadalo nešto što sam ja napisala²³. Nikad neću zaboraviti vrhunac mog zadovoljstva — bila sam kao violina i na meni se sviralo — kad sam otkrila da je poslala moju priču Medži Simonds; to je tako maštovito, rekla je; bilo je to o dušama koje okolo lete i biraju tela u kojima će da se rode.

Tragedija njene smrti nije bila u tome što smo postajali povremeno i vrlo intenzivno nesrećni.

Već zato što je nju napravila nestvarnom; a nas svečanima i zbunjenima. Naterani smo da igramo uloge koje nismo osećali; da šepRTLjamo s rečima koje nismo znali. To je pomračivalo, to je zatupljivalo. Od toga je čovek postajao licemeran i utapao se u konvencije tuge. Mnogo budalastih i sentimentalnih ideja dolazilo je u biće. Ipak je bilo borbe, jer smo uskoro oživelili pa je nastao sukob između onoga šta treba da budemo i onoga što smo. Tobi je to izrekao. Dan pre nego što je otišao u školu, kazao je: »Glupo je dalje ovako ...«, jecajući, sedeći šćućuren, mislio je. Bila sam šokirana njegovom nemilosrdnošću; ipak je bio u pravu, znala sam; pa ipak kako smo mogli da se spasemo?

Drugi put je Stela podigla flor. Provuklo se malo svetlosti.

20. jun 1939. Mislila sam noćas, dok sam prelazila Kanal, na Stelu; vrlo skokovito i nepovezano, uz ljude što se svađaju pred vratima; voz stiže u luku; lanci zveckaju; a parobrod ispušta ono iznenadno hropćuće brektanje. I pošto je posle razbijene noći jutro rastreseno i razbijeno, umesto da opet počnem Rodžera kao što je trebalo, zapisaću neke svoje rastresene i nepovezane misli; da posluže, ako vreme dođe, kao beleške.

Koliko još ljudi može da misli o Steli 20. juna 1939? Veoma malo ... Džek je umro prošlog Uskrsa; Džordž i Džerald pre godinu ili dve; Kiti Maks i Margaret Mešingberd već godinama su mrtve. Suzan Lašington i Liza Stilmen su još žive; ali kako i gde žive, ne znam. Možda zato ja o njoj mislim manje nepovezano i istinitije od bilo kog ko je u životu, osim Vanese i Edrijena; i možda stare Sofije Ferel. Iz njenog detinjstva ne znam praktično ništa. Bila je jedina ćerka lepog advokata Herberta Dakvorta ali, kako je umro kad je njoj bilo tri ili četiri godine, nije ga se sećala, niti tih godina kada je njena majka bila toliko srećna koliko se samo može biti. Ja mislim, iz zalutalih anegdota i onoga što sam sama zapazila, da su nesrećne godine bile na vrhuncu onda kada je ona kao dete postala svesna. To bi bio razlog nekim Stelinim svojstvima. Njene prve uspomene bile su uspomene na tužnu udovu majku, koja je »išla ljudima čineći dobro« — Stela je to želela na nadgrobnom spomeniku — koja je obilazila sirotinjska naselja, koja je obilazila i bolnicu za rak u Brompton Roudu. Naša tetka kvekerka pričala mi je da joj je to bio običaj; jer je ova ispričala kako ju je tamo jedan slučaj »šokirao«. Tako je Stela kao dete živela u senci tog udovištva; svakodnevno je gledala lepu, florom skrivenu figuru; i možda je tada primila sklonost koja ju je tako obeležila — taj stav privrženosti majci, skoro pasji po dirljivom obožavanju; to pasivno, patničko osećanje; i onu potpunu, neupitnu zavisnost.

One su jedna drugoj bile sunce i mesec; moja majka jasna i odlučna; Stela ona koja reflektuje i kruži kao satelit. Majka je bila stroga prema njoj. Sva njena posvećenost pripadala je Džordžu, koji je bio kao njegov otac; a briga Džerald, posmrćetu, veoma delikatnom. Stelu je tretirala oštro; toliko da se pre venčanja moj otac usudio da protestuje. Odgovorila je da je to možda istina; stroga je prema Steli, jer Stelu oseća kao »deo sebe«. Zamišljam je kao blede, tiho dete; osećajno; skromno; koje se ne žali; obožava majku, misli samo kako bi joj mogla pomoći i bez ikakve je sopstvene ambicije ili čak karaktera. A ipak je imala karakter. Vrlo nežna, vrlo časna i na neki način osobena — takav je utisak ona sama ostavljala na ljude. Prijatelji, kao Kiti Maks, briljantna, iskričava, volela ju je sa pravom nasmešenom nežnošću radi nje same. Njena je draž

bila velika; to je delimično poticalo od njene skromnosti, od te časnosti, od te savršeno jednostavne, nenametljive nesebičnosti; to je poticalo i od odsustva poze, odsustva snobizma kod nje; i od velikodušnosti, od nečeg što je bilo — kad bih mogla da ga napipam — savršeno njeno, lično. Taj neimenovani kvalitet — osetljivost na realne stvari — bio je čudnovat kod sestre Džordžove i Džeraldove, koji su bili tako neprozirni i konvencionalni; koji su imali tako urođen respekt prema konvencijama i ugledu. Nekim čudnim zamahom u svom rođenju, izbegla je sav otrov Dakvortovog filistarstva; nije imala ništa od njihovog malograđanskog samozadovoljstva. Umesto njihovih sitnih smeđih očiju, koje su bile tako pohlepne i svetlucave, njene su bile veoma krupne i dosta svetloplave. Bile su pospane, iskrene oči. Ona nije imala njihov svetovni instinkt. I ona je bila lepa, na mnogo neodređeniji, manje savršen način od moje majke. Ona me je uvek podsećala na ono veliko belo cveće — na zovu, na kravlji peršun, koji se vide na poljima u junu. Možda šaljivi nadimak moje majke — »Stara krava« — navodi na pomisao na kravlji peršun. Ili pak slabi beli mesec na plavom nebu navodi pomisao na nju. Ili one velike bele ruže sa mnogo latica, a poluprovidne. Imala je lepu svetlu kosu koja joj je kao rogovi rasla iznad čela; i nikakvu boju u licu. Što se učenja tiče — možda je imala guvernantu, pohađala časove; učila violinu kod Arnolda Dolmeča i svirala u orkestru g-đice Maršal. Ali postojao je zastoj u njenom umu, krotka ravnodušnost prema knjigama i učenju. Kako mi je Džek pričao posle njene smrti, smatrala je sebe tako glupom kao da joj uvek nešto manjka; i rekla je da ju je reumatska groznica koju je imala kao dete (sećam se reči) 'takla'. Ali opet, ono što je bilo značajno kad se razmatra Dakvortov soj — tako neotesan, tako seljački, tako filistarski — to je što, ma koliko joj je glava bila jednostavna, ona nije mogla da bude vesela, obična engleska devojka iz srednje klase, sa rumenim obrazima i sjajnim očima, što je kao Džordžova sestra sasvim mogla da bude. Ona je bila ona sama. Ona ostaje sasvim posebna u mojim mislima. Čudno je što ne mogu ni po karakteru ni po licu da je uporedim ni sa kim drugim. Kako bi ona sad izgledala u sobi punoj ljudi ne mogu da zamislim; ili kako bi govorila. Nisam nikad nikoga videla ko me je podsetio na nju; a isto je sa mojom majkom. One se uopšte ne mešaju sa svetom živih.

Bilo joj je devetnaest kad sam ja imala šest ili sedam; i kako devojka onda nije mogla da ide sama po Londonu, slali su me kao malo dete s njom, kao gardedamu. Među mojim najranijim sećanjima je sećanje na to kako s njom izlazim verovatno u radnju ili neku posetu; a kada to obavimo, odvela bi me u poslastičarnicu i za mramornim stolom mi naručila čašu mleka i keks posut šećerom. A ponekad smo se vozile čezama. Ali ona je živela, naravno, dole u salonu; sipala čaj; a tamo je bilo mnogo mladih muškaraca, tako je delovalo kad se na trenutak uleti unutra, koji sede oko nje. Mutno smo znali da je Artur Štad u nju zaljubljen; i Ted Senderson; i mislim Ričard Norton; i Džim Stiven²⁴. Ta velika pojava sa dubokim glasom i mahnitim očima došla bi kući da je traži, sa ludilom u sebi; pa bi upao u dečju sobu i nabo hleb na svoj štap kao na mač, a nama su smesta rekli da izađemo na zadnja vrata i, ako sretnemo Džima, treba da kažemo da je ona otišla.

19. jul 1939. Opet sam bila primorana da prekinem i sasvim sam sumnjala kako će to biti kraj ovim sećanjima.

Mislila sam o Steli dok smo prelazili Kanal pre mesec dana. Od tada na nju nisam ni pomislila. Prošlost se vraća jedino kada sadašnjost juri toliko glatko kao da je klizava površina duboke reke. Tada se kroz površinu vidi do dna. To su trenuci jednog od mojih najvećih zadovoljstava, ne zato što mislim o prošlosti; već zato što tada najpunije živim u sadašnjosti. Jer je sadašnjost, kad ima prošlost kao zaleđinu, hiljadu puta dublja nego kad sadašnjost pritisne tako blizu da ne možeš da osetiš ništa drugo, kad film u fotoaparatu seže samo do oka. Ali da bi se osetilo kako sadašnjost klizi preko dubina prošlosti, potreban je mir. Sadašnjost mora biti glatka, uobičajena. Iz tog razloga — zato što razara punoću života — svaki prekid — kao preseljenje — izaziva u meni krajnji duševni bol; on raskida; čini plitkim; pretvara dubinu u tanku, tvrdu krhotinu. Kao što kažem L[eonardu]: »Šta u ovome ima stvarno? Hoćemo li ikada ponovo živeti stvaran život?« »U Monks Hausu«, kaže on. Tako ovo pišem, uzimajući slobodno jutro od punjenja i sklapanja reči što moj Rodžerov životopis znači — ja ovo delom pišem da bih povratila osećanje sadašnjosti uzimajući prošlost da zatamnim ovu rasprslu površinu. Pustite me onda da kao dete bosom nogom kroz hladnu reku opet zagazim u taj tok.

... Džim Stiven bio je zaljubljen u Stelu. On je tada bio lud. Bio je u egzaltiranom stanju svog ludila. Banuo bi u čezama; ostavio da ih moj otac plati. Čezze su ga vozile po Londonu ceo dan. Čovek je možda tražio i zlatnik. Isplaćen je. Jer »dragi Džim« je bio veliki miljenik. Jednom je, kao što kažem, upao u dečju sobu i proburazio hleb. Drugi put smo išli u njegovu sobu u Divajn Gardenz i on me je naslikao na malom komadu drveta. Neko vreme je bio veliki slikar. Pretpostavljam da ga je ludilo teralo da veruje da je svemoćan. Jednom je ušao za doručkom, »Sevidž²⁵ mi je upravo rekao da mi preti opasnost da umrem ili da poludim«, smeja se. I uskoro je trčao go kroz Kembridž; odveden je u azil; i umro je. Ova velika ludačka pojava sa širokim ramenima i veoma jasno srezanim ustima, sa dubokim glasom i moćnim licem — i veoma plavim očima — taj ljudi čovek bi nam recitovao poeziju; »Sahrana ser Džona Mura«, sećam se; i posle njega mi na pamet uvek pada raspeti bik; i Ahil — Ahil koji leži na svojoj niskoj postelji ričući kroz jak aplauz. On je bio zaljubljen u Stelu — sasvim dispartno. A nama su naređivali da mu kažemo, ako ga sretnemo na ulici, da ona nije tu, da je sa Lašingtonovima u Piportsu. Tada je oko ljubavi bila velika misterija.

Džim je bio jedan od zaljubljenih. Drugi — to jest, najvažniji, bio je Džek Hils. U St. Ajvzu ga je odbila; kasnije smo je jedne noći kroz zid u potkrovlju čuli kako jeca. On je smesta otišao. Odbijanje je u to vreme bilo katastrofalno. Značilo je potpuni raskid. Međuljudski odnosi, barem među polovima, odvijali su se kao sada odnosi među državama — sa ambasadorima i ugovorima. Zainteresovane stranke sretale su se najviše prilikom prosidbe. Ako se odbije, objavljivao se rat. To objašnjava što je ona tako gorko plakala. Jer učinila je nešto praktično i emocionalno veoma važno. On je smesta otišao — u Norvešku u ribolov; kasnije su se možda susretali na sasvim formalan način na prijemima. Pregovori su pomalo održavani u životu preko moje majke; bio je potreban tumač. Od cele ove procedure ljubav je postajala svečana. Osećanja su bila zapretana; među njih stavljeno ćutanje; u svakoj porodici postojao je kod, religiozni kod, koji je prodirao, na ovaj ili onaj način, do dece. Bio je tajan; ali mi smo pogodili.

Tako, kad je umrla moja majka, Stela je ostala bez ijednog pregovarača, jer moj otac nije

ispunjavao ulogu. Mora da se on vratio — to dokazuje kako je bilo duboko to osećanje da se on da na takav povratak — noć pre nego što je majka umrla. Bio je očajan ali ne bez nade.

8. jun 1940. Upravo sam našla ovaj svežanj beleški odložen u korpu sa starim papirima. Spremala sam; pa sam bacila ceo Rodžerov životopis u tu veliku korpu, a sa njim i ove listove. Sada radim korekturu finalnih otisaka Rodžera; i da bih se osvežila od tog mravljeg, mukotrpnog posla, odlučila sam da potražim ove stranice. Hoću li ikada završiti ove beleške — da ne govorim o tome da se od njih sastavi knjiga? Bitka je u presudnom trenutku; Nemci svake noći nadleću Englesku; svakog dana je sve bliža ovoj kući. Tako, ako budemo potučeni — ma kako da rešimo taj problem, a očigledno je jedino rešenje samoubistvo (tako smo među sobom rešili pre tri noći u Londonu) — pisanje knjige postaje neizvesno. Ali ja želim da nastavim, a ne da se smirim u toj tmurnoj bari.

Džek Hils, govorila sam, vratio se noć uoči majčine smrti, što pokazuje da, iako su pregovori bili raskinuti, mora da je postojala veza jer kako bi inače došao te noći velike krize? Bili smo u zadnjem salonu i tamo se nalazio poslužavnik sa čajem, jer smo imali čudan običaj da pijemo čaj oko devet sati. Srebrni bokal sa vrućom vodom koji je još uvek kod mene, ali probušen, — imao je ručku koja se ugrijavala. Tetka Ivleri, pozvana iz Brajtona, uze ga i brzo spusti. »Samo g-đa Stivn i Stela to uspevaju«, rekao je Džek Hils sa čudnim, tužnim smeškom koji je išao uz tu malu šalu. I sećam se da je rekao »Stela«. I pošto je bio prisutan, ove poslednje noći, mora da je ta stvar postojala — dovoljno da mu omogući da sa nama bude prislan. To je bilo 4. maja 1895.

Sledeća stvar koje se sećam je noć u Hindhedu (22. avgust 1896) — crna i srebrna noć i misteriozni glasovi, noć kad nas je otac rano spakovao u krevet; čuli smo glasove u bašti; i videli kako Stela i Džek prolaze; i nestaju; naišao je skitnica; Tobi ga je sreo; a Nesa i ja smo sedele u našoj spavaćoj sobi čekajući; i Stela nikako da dođe; konačno rano ujutru je došla i rekla nam da se verila; a ja sam šapnula, »Je li majka znala?«, a ona je promrmljala: »Da«.

A sutradan za doručkom bilo je uzbuđenja i emocija i sumornosti. Edrijen je plakao; i Džek ga je poljubio; a otac je rekao ljubazno ali ozbiljno: »Svi moramo da smo srećni, jer je Stela srećna« — naređenje koje, jadan čovek, sam nije mogao da izvrši.

A Džek Hils? On je bio na Itonu sa Džordžom. U mojoj galeriji likova u sećanju on stoji kao tip — poželjan tip; tip engleskog seoskog džentlmena, mogla bih ga nazvati, da tako povučem crtu oko njega; i dodajem, to je tip sa kojim sam ja retko bila prisna; možda nikad niko nije prislan sa tipom seoskog džentlmena; ipak sam tokom devet godina bila prisna sa Džekom Hilsom; možda je to razlog iz kog smo postali tako potpuno odvojeni kasnije; bilo je nemoguće početi iznova formalno posle te prisnosti. I seoski džentlmen je izbio na površinu i razdvojio nas.

Mogu li brzo da ispunim taj obris? Da počnem onda, on je bio sin običnog zaokrugljenog čovečuljka — sudije Hilsa — »Bazi«, Zuja su ga zvali u porodici — i sad ga pamtim kao zunzaru, zujavog; mali, šaljiv, u pumpericama, daje nam ruske karamele gore u Korbiju. Bazi je jednom napisao sonet koji je uzet kao Šekspirov i voleo je da pravi male zabavne šale sa mladim damama — sećam se da Suzan Lašington »nije znala kuda da gleda«, rekla je, kad ju je zadirkivao za muža. »Kao da sam sedeo na tronošću i gledao u budućnost«, pričao je Bazi, koji

je vragolasto koristio reč muž namesto otac — Bazi je uglavnom živeo u Egiptu, a g-đa Hils — Ana se zvala — živela je uglavnom sama u Korbiju. Bila je tvrda, svetovna žena, u Londonu utegnuta u crni saten; gore u Korbiju, dama iz grofovije, koja sakuplja emajlirane burmutice, sa ambicijom da bude prijateljica intelektualnih muškaraca. Gnušala se žena, vrlo dobra je bila sa Endrjuom Lengom. On je tamo često boravio; a ona je opisivala prijem kada je lokalni zubar došao u fraku — »svi drugi muškarci su izgledali tako živopisno u pumpericama«. Još je rekla: »Bila sam u crnini za devetoro ljudi na Uskrs«; isto, gledajući konje u padoku, »To čini *drugi* par«; takođe je naglasila »pod domaćicom« da nas impresionira kako ih ima nekoliko; i opširno se zadržavala na plemenitom poreklu od Korvina, s kojima su bili u srodstvu; i išla svake nedelje u Nevort da položi venac na grob Kristofera Hauarda. U kočiju se smeštao, kao korpa za piknik — nedeljni venac. I još uvek je vidim u sjajnom crnom satenu i viktorijanskom šeširu sa perjem nad grobom na nevortskom groblju; a Suzan uzbuđeno šapuće: »Zamisli kad bi ledi Karlsli ili neko od njih mogao da izađe i da nas zgrabi!« Te uspomene izranjaju iz turobne i strašne nedelje u Korbiju posle Steline smrti u jesen 1897. Zakupili su Korbi za Hauardove; lav na vrhu krova stajao je savršeno pravog repa. Reka je jurila kroz perivoj; i tu sam videla Džeka kad je ulovio lososa; prvi put posle tih meseci očajanja izgledalo je da trijumfuje; a kako je delovao onako izmožden, dirnula me je njegova iznenadna razdraganost kada se struk zategao i on dole u reci uhvatio ribu. Posle smo je gledali u ribolovačkoj smočnici; a g-đa Hils je pitala: »Ima li po njoj onih malih stvorenja?« To je bio dokaz svežine, mislim, ako nađeš vaš na lososu. Tadenem, čuvar, koji je stajao kraj nas na obali, rekao je: »On je njega upecao.«

Da se vratim Ani Hils. Ona je mrzela žene. Ali sumnjam da je bila seksualno ambiciozna. Mislim da je samo htela da vlada na malom dvoru uglancanih, blagih, poznatih muškaraca; u dekoru, snobovskom viktorijanskom posedu. Bila je zahvalna, sećam se da nam je rekla. što nema kćeri; i bilo je jasno da joj je odvratno što smo joj tu nas dve prilično nespretne devojke. »Razdeljak ti je kriv«, rekla je, fiksirajući me svojim malim crnim očima. Na sreću, imala je tri sina; i oni su poslani u Iton i Oksford. Najviše je volela mekog Justisa, slatkog glasa sa otezanjem u govoru, sa prijatnim manirima i otmenim navikama. Džek i ona su bili veoma daleki. Zato je bilo prirodno što je on, kad je živeo sam u ulici Iberi, veoma teško, vrlo vredno radeći, mucajući i usamljen, dolazio kod moje majke po razumevanje. Oni su bili veoma prisni. Zaista, Kiti Maks je jednom rekla, u razgovoru o mojoj majci i njenim zapovedničkim navikama: »Kako bi se, na primer, dopalo g-đi Hils — što je Džek tretirao vašu majku kao da je njegova?« On je, grubo rečeno, bio privržen, častan, odomaćen i savršen džentlmen. Bio je isto tako i pravi čovek sa sela; ne lažni; pasionirani seljak. Jahao je vrlo dobro; pecao je vrlo dobro i bila je u njemu i poetska žica. Jednom, kada smo se godinama kasnije sreli, rekao mi je da čita svaku novu knjigu poezije koja se štampa i da misli da po kvalitetu nema nikakve razlike između mladih pesnika (tada Zigfrid Sason, Robert Grejvz i de la Mer) i starih. Čitao je i filozofiju; Netlšip, oksfordski filozof, bio je za njega neka vrsta boga. »Bio je kao Hrist«, sećam se da je rekao na svoj prenaplašeno sentenciozan način, kao da se veoma trudi pokušavajući da objasni Netlšipovu filozofiju; pozajmljivao nam je knjige; sećam se, u Vorboju je objašnjavao Platona meni, Nesi i Marni Von. Džerald, koji je sedeo kraj prozora kasnije se podrugljivo smejaо: »Kako je prošla

nedeljna propoved?« Ali on je bio, u poređenju sa mojim sopstvenim prijateljima, samo jednostavan, primitivnog uma muškarac. Međutim, za razliku od njih — da li mi se zbog toga dopadao, pa ipak nikad nisam mogla da se osećam potpuno ležerno? — bio je to potpuno zaokrugljen čovek; bez ijednog dominantnog dara, radio je mnogo različitih stvari. Bio je lovac. »Čula sam da je vozio tri konja stojeći na jednoj nozi«, pisala je Etel Dilk kad je objavljena veridba, »a ne sumnjam da radi i druge stvari.« Bio je dobar advokat. Istrajno je prokrčio sebi put uspona u firmi Ruper i Votli; o Votliju je običavao mnogo da priča: »Odvratan čovek, ali u nekim stvarima najsposobniji koga sam ikad upoznao. Bio je veliki ribolovac — tako pričaju. I sviđaju mi se njegove knjige o ribolovu.« Politika je došla kasnije. Imao je i veoma spretnne ruke. Ali kao što sam čula majku da jedanput kaže ocu, on nije bio »ništa izvanredno« intelektualno. Njegova pojava je bila u skladu sa ovom grubom skicom. Imao je lepe smeđe oči, nos sa tvrdoglavom kvrgom na kraju; čudne bore oko uvučene brade, kao jazavičar. (Naravno veoma je voleo pse.) Mucao je i to mucanje je proizvodilo njegove vrlo nedvosmislene rečenice »Patka mora da ima vode« — utoliko nedvosmislenije kad bi ih konačno isterao. Smejali smo mu se i kako je vreme odmicalo mogli smo da ga imitiramo. Bio je preterano savesno čist; toliko puta na dan se ceo prao, kao viktorijanski gradski advokat bio je preterano savesno obučan, isto i kao čovek sa sela. Reč »preterano savestan« sama se nameće kad mislim o Džeku Hilsu. Bio je preterano savesno pošten, častan, u itonskom i bejljolskom smislu, ali bilo je u njegovoj preteranoj savesnosti više od toga. Prvi mi je on otvoreno i slobodno govorio o seksu — na Ficroj skveru²⁶ sa zelenim tepihom i crvenim kineskim zavesama. Otvorio mi je oči, mislim namerno, za ulogu koju seks igra u životu običnog muškarca. Malo me je šokirao, zdravo. Rekao mi je da mladi muškarci neprestano govore o ženama; i »imaju« ih neprestano. »Ali da li su oni« — kolebala sam se za reč, a onda se usudila »časni«? Nasmejao se »naravno — naravno«, uveravao me je. Seksualni odnosi nemaju nikakve veze sa čašću. Imati ženu je puka sitnica u muškarčevom životu, objasnio mi je, i ni za dlaku ne menja njihovu časnost — u njihovoj reputaciji među drugim muškarcima. Ja sam bila neverovatno, ali samo delimično nedužna. Ništa nisam znala o životu običnog muškarca i mislila sam da svi muškarci, kao moj otac, vole samo jednu ženu i da su »nečasni« ako su nečedni, isto onoliko koliko i žene; ipak, istovremeno sam znala još otprilike od šesnaeste sve o sodomiji, kroz Platona. To je bilo Džekovo poštenje; i ono se razlikovalo od Džordžovog i Džeraldovog. Nijedan od njih nijednoj devojci ne bi pričao tako čisto, šaljivo, otvoreno o seksu. To svojstvo je prodiralo do nas kao dece, a isto tako on je uneo seoski život u naš otmen literarni, u knjige zaljubljeni svet. Naučio nas je da stavljamo šećer na drveće; dao nam je svoj primerak Morisovih *Leptira i leptirica* nad kojim sam provela mnoge sate, loveći naše ulove među svim tim slikama srca i kopalja i čekinjastih jevrejskih slova²⁷. Jer ja sam imala mesto iznalazača imena u našem entomološkom društvu i Tobi me oštro izgrdio, sećam se, zbog nemarnosti. Za večerom je jednom Džerald otkrio, sa svojim podrugljivim i izdajničkim smehom, kako imamo spremište samrtnih insekata u starim teglama od praška za zube na dnu bunara. Na naše veliko olakšanje, umesto prekora i zabrane, majka, a ja mislim i otac, prepoznali su našu maniju; i stavili su je na legalno tlo; kupili su nam mreže i table za izlaganje; a ona je stvarno sišla sa Volterom Hedlemom u gostionicu St. Ajvza i kupila nam rum.

Kakva čudna scena — moja majka kupuje rum. Obilazila bi šećer kad smo mi polegali.

Ali da se vratim na Džeka — kada ga je Stela prihvatila, mi smo se složili u našoj republici, koja je, iako je rapidno gubila oblik, još uvek postojala posle majčine smrti. Taj brak bi bio, mislim, jedan veoma srećan brak. Izrodilo bi se mnogo dece. I možda bi još uvek bila živa. On je sigurno bio strašno zaljubljen; ona u početku pasivna. I kroz tu veridbu imala sam moju prvu viziju — tako je intenzivno, tako uzbudljivo, tako zanosno bilo, da odgovara reč vizija — tada moju prvu viziju ljubavi između muškarca i žene. Meni je ona bila kao rubin; ljubav koju sam detektovala te zime njihovog vereništva, sjajna, crvena, jasna, intenzivna. Ona mi je dala koncepciju ljubavi, osećaj da ništa na celom svetu nije tako lirično, tako muzikalno, kao mlad muškarac i mlada žena u svojoj prvoj zajedničkoj ljubavi. Ja to povezujem sa konvencionalnim veridbama; neoficijelna ljubav nikada mi ne daje isto to osećanje. »Moja je ljubav kao crvena, crvena ruža, koja je nedavno nikla u junu« — takvo su oni osećanje pružali, osećanje koje se uvek vraća kad čujem za neku »veridbu«; ne kad čujem za »vezu«. To potiče od Stele i Džeka. Izvire iz ekstaze koju sam osetila u mom skrovištu, iza vrata na sklapanje od salona Hajd Park Gejta. Sedela sam tamo, zaklonjena, napola luda od stida i nervoze, čitajući dnevnik Fani Berni; i stizala su me osećanja, neprestani talasi veoma snažne emocije — katkada bes, koliko me je onda često ljutio otac! — ljubav ili refleks ljubavi, isto. Bilo je bestelesno; svetlost; ekstaza. Ali isto tako izuzetno trajno. Jednom sam naišla na njegovo pismo koje je ona brzo gurnula među upijaću hartiju — znak nedostatka privatnosti u kome smo mi živeli — i pročitala ga. »Na celom svetu nema ničeg slađeg od naše ljubavi«, pisao je. Vratila sam list, ne toliko sa osećanjem krivice što sam uhodila; već drhteći od ekstaze na to otkrovenje. Još uvek ne mogu dva puta da čitam reči od kojih tako zadrhtim. Ako dobijem pismo koje mi pričinjava intenzivno zadovoljstvo, nikada ga ponovo ne čitam. Zašto, pitam se? Iz straha da se ono ne umanji? Ta boja, ta užarenost do belila bila je u celom Stelinom telu. Njeno bledilo postalo je zapaljeno, oči plavljive. Bilo je nešto mesečinstvo u njoj te zime dok je išla kroz kuću. »Na celom svetu nikad nije bilo ničeg sličnog«, rekla sam — to ili tako nešto — kad me je našla budnu jedne noći. A ona se smejala, nežno, vrlo blago i poljubila me pa mi je rekla, »O, mnogo ljudi je zaljubljeno kao mi. Ti i Nesa bićete jednog dana«, rekla je. Jednom mi je kazala: »Moraš da očekuješ da će vas obe muškarci gledati.«

»Nesa je«, rekla je, »mnogo lepša nego što sam ja ikada bila« — u dvadeset šestoj je govorila o svojoj lepoti kao o stvari prošlosti. Rekla je tetki Meri — mislim da sam i to pročitala, sramotno, u nekom pismu među upijaćom hartijom, da sad može samo da bude čista i uredna; treba da nas dovede da zaplovimo na životu ljubavi; da nas uvede u život obične žene koji obećava takva blaga. Na nekom prijemu, možda Nesinom prvom prijemu, prijemu na kome je nosila belo i možda ametiste, prijemu na kojem je Dezmond²⁸ primetio da je »kao grčka robinja«, ona je bila sigurna da se Džordž But zaljubio i plašila se, blago nagoveštavajući, iako ponosito i zadovoljno, kako će Butovima biti krivo ako ga Nesa odbije. Da je Stela poživala, sećanje me tera da razmišljam, kako bi drugačiji bili »izlasci« i te godine grčkih robinja i sve njihovo rintanje i tiranija i pobuna!

Iz nekog razloga je Stelina i Džekova veridba trajala mesecima, od jula do aprila. To je bilo

nespretno, okrutno i nepotrebno iskušavanje za oboje. Gledajući unazad, izgleda kao da je sve bilo urađeno bez brige ili razmišljanja, trapavo, obesno. Shvatam da se ona, kako su meseci tog dugog čekanja prolazili, polako uzdizala iz umravljenog, sleđenog stanja u kome ju je ostavila majčina smrt. Isprva je u Džeku našla odmor i podršku; bekstvo od svih briga i odgovornosti prema »porodici«, olakšanje isto tako od sve one sumornosti koju otac nikada nije kontrolisao i iskaljivao se na njoj. Ona je polako postala određenija, manje pasivna; i branila je Džekova prava; takođe i svoju želju da ima sopstvenu kuću; svog muža; život, njihov sopstveni dom. Konačno je obećanje, koje je otac očigledno iznudio, a koje je taktično prihvaćeno, da imaju i dalje da žive sa nama posle venčanja, ugovor sada neverovatan ali tada prihvaćen, postalo nepodnošljivo; i ona se popela jedne večeri u očevu radnu sobu; i to mu rekla; i nastala je »eksplozija«.

Kako se vereništvo produžavalo, otac je zaista pojačao tiraniju. Nije mu se dopadalo ime »Džek«, sećam se njegovog izraza; zvuči kao zasek biča. Bio je jasno ljubomoran. Ali tih dana ništa nije bilo jasno. Bio je u svojoj tradicionalnoj pozi; bio je usamljen; napušten; nesrećan starac. U stvari je bio posesivan; ranjen; muškarac ljubomoran na mladića. Ima sva opravdanja, rekao bi, da su ga pitali, za eksploziju. I od tog doba ušančio se protiv sve istine u svetu koji je skoro nemoguće opisati, jer ja nikoga sad ne znam ko bi mogao da živi u takvom svetu — vereništvo je bilo neverovatno zaplitano, osujećivano i zaprečavano. Konačno je aprila 1897. obavljeno venčanje — konvencionalno, ceremonijalno, sa zvonima i okupljenim društvom i sa srebrom ugraviranim svadbenim pozivnicama u St. Meri Ebots. Nesa i ja delile smo cveće gostima; otac je odmarširao do oltara sa Stelom pod ruku.

»Uzeo je doslovno da treba da je preda«, gundali su Džordž i Džerald. On je ignorisao činjenicu da oni polažu ikakva prava. Niko se nije usudio da mu oduzme tu privilegiju. To je nekako bilo tipično — njegovo svojatanje; i njegovo uživanje u takvom držanju. Oni su otišli u Italiju; mi u Brajton. Petnaest dana trajao je njihov medeni mesec. I čim se vratila, razbolela se. Bila je to upala slepog creva; očekivala je dete. I to je loše vođeno; i tako, posle tri meseca neprekidnog bolovanja, umrla je — u Hajd Park Gejtu br. 24, 27. jula 1897²⁹.

Juče (18. Avgust 1940) pet nemačkih lovaca je proletelo iznad Monks Hausa toliko nisko da su se očešali o drvo na kapiji. Ali pošto sam danas živa i imam slobodan sat na raspolaganju — jer pišem prozu; i ne mogu da pišem posle dvanaest — nastaviću ovu labavu priču.

Od vremena kad sam dobila tu sobu³⁰, to jest kad mi je bilo petnaest godina, »nas četvoro« — »mi četvoro« kako smo sebe zvali — postali smo odvojeni. To su simbolizovale naše odvojene sobe. Tobi je bio u Kliftonu, Edrijen u Ivlinu. Ipak nismo bili tako odvojeni kao što braća i sestre postanu u tim godinama. Majčina smrt i Stelina smrt držale su nas, pretpostavljam, zajedno. Nikad nismo govorili ni o jednoj od njih; sećam se nespretnosti sa kojom je Tobi izbegavao da kaže »Stela« kada je potonuo brod *Stella*. (Sećam se, kad je Tobi umro, da smo se Edrijen i ja složili da o njemu govorimo. »Toliko sad ima ljudi koji su mrtvi«, rekli smo.) Ali znalo se da to ćutanje nešto prikriva. I ako hoću da opišem sebe u petnaestoj godini, treba da opišem Nesu i Tobija; oboje sasvim detaljno; jer oni su [bili] moj život koliko

sve ostalo. Tobi je bio (oko) dve godine stariji od mene³¹. On je dominirao nad nama četvoro. Bio je trapav, mali dečak, veoma debeo, kipio je iz norfolškog kaputića. On nije bio umiljato ili ulagivačko dete, zamišljam: napoleonsko, tako ga je opisala jedna od tetaka kao bebu kad sedi na steni sa mrežom za ribe, zureći zamišljeno. »Te daleke oči« — neko je rekao. Vrlo brzo je izrastao iz ponašanja dečje sobe. Ne mogu da ga se setim, kao što mogu Edrijena, molećivog, detinjastog. Florens ga je zvala svojim Plavim Mišom: majka ga je zvala svojim Bendžaminom. Tobi je bio određen, odlučan dečačić, čiji su besovi bili veoma nepomirljivi i moćni. Vidim ga kako se bori sa Džeraldom; ili tako okrutnog prema dadiljama da su morale zvati oca. Imao je moćno pamćenje, radije je vladao stvarima nego nagađao; ne pametan, već darovit. Imao je prirodan, lak dar za crtanje. Uzeo bi parče papira, držao ga pod čudnim uglom i počeo da crta pticu, sa nekog čudnog mesta, tako da nisam mogla da pogodim kako će ptica postati ptica. Nije bio rano sazreo: tu i tamo bi dobio nagradu, ali nije uspeo da dobije itonsku stipendiju. Njegov latinski i grčki bili su nedoterani, rekli su učitelji; njegovi eseji pokazivali su veliku inteligenciju. Sećam se njegovog lakog, odlučnog, nemarnog rukopisa. Mislím da mu je škola odgovarala, prošao je to što je prošao ćutke. Da li je bio nesrećan, tiranisan? Nikad to nije rekao. Pretpostavljam da je držao svoje, dosta lako, i da je radije bio među dečacima nego kod kuće. Ipak, postojala je njegova osetljivost — iako nedoterano i nemarno, po izveštajima, prvi mi je on rekao — predajući dalje kao nešto vredno znanja — za Grke. Onog dana kad je prvi put došao iz Ivlnsa bio je veoma stidljiv; neobićan; ipak srdaćan, rad, na svoj ćudan naćin bez priće, što je kod kuće; krenuli smo zajedno gore-dole po stepenicama i on mi je govorio o Grcima: o Hektoru i Troji. Osetila sam da se stidi to da prića; i da mora i dalje da ide gore-dole; pa smo zato nastavili da se penjemo i silazimo, a on mi je prićao o Grcima, na mahove, uzrujano. Da bi to ućinio, morao je da probije školarsku konvenciju o »radu«. Nije bilo takve konvencije o prijateljima. Prićao mi je priće o dećacima u Ivlnsu; zatim o dećacima iz Kliftona; i na isti naćin o svojim kembrićkim prijateljima. Te su se priće nastavljale na svakom raspustu. To je bilo vrlo karakteristićno. Imao je veliku moć da se divi svojim prijateljima, da ih voli. Zato mu je, pretpostavljam, škola bila podnošljiva. Ipak je držao svoje. S njim se nije moglo lako. Nije oćekivao da pobeđuje, niti je mnogo mario. Mislím da je procenio sopstvenu moć; dominirao je prijateljima na svoj naćin; i bio je siguran da će doći do svoje nadarenosti kad dođe vreme. Mogao je potpuno da ućiva u njihovoj darovitosti. Uvek su ga zabavljali; divio im se; mnogo video u njima; a ipak, mislim, osećao se na svoj naćin njima ravan. I ne bi dozvolio da mu se neko nadredi. Ova mešavina gospodarstva i senzibilnosti, prijateljstva i sabranosti, davala mu je dosta karaktera. Bio je zapanjujuće uzdržan. Nije dozvoljavao da mu pobećne ni reć osećanja. A ipak ispod tog ćudnog, nezgrapnog ćutanja provukla bi se osobena simpatija, ponos na nas³².

Nastavljam (22. septembar 1940) ovog vlaćnog dana; a mi sad o vremenu, mislimo kako ono utiće na invaziju, kako utiće na napade na London — ne kao o vremenu koje nam se privatno sviđa ili ne sviđa. Nastavljam, jer sam se zaplela u romanu³³. Pisala sam o Tobiju kad sam to ostavila. I prošle noći pokušala sam da umirim sebe i da spavam (pošto sam se ućtirkala, kako bi rekao Klajv, da Enrepovi³⁴ stižu ovamo) misleći na St. Ajvz; i tako prigodno, iako indirektno,

opet dođoh do Tobija.

Otac je, mislim, bio na jednoj od svojih pešačkih tura, mora da je to bilo 1881, kad je otkrio St. Ajvz. Mora da je video Taland Haus, koja je pripadala G. V. R.³⁵ i došao do zaključka da je iznajmi. Mora da je video grad, skoro kakav je bio u šesnaestom veku; i zaliv takav od postanka vremena. To je bila prva godina, mislim da sam tako čula, da je bila otvorena linija od St. Erta do St. Ajvza. Do tada je St. Ajvz bio osam milja od bilo koje železnice. I ja pretpostavljam da je, žvaćući sendvič možda gore kod Tregena, mislio da bi nam to moglo odgovarati leti — i razradio, sa [svojom] uobičajenom oprežnošću, načine i sredstva. Ja sam se spremala da se rodim; i iako su želeli da ograniče svoju porodicu, moje začecje (rođenje 1882) pokazalo im je da neće uspeti. Sledio je Edrijen (1883) — takođe protiv njihove namere. To dokazuje lakoću i izobilje tog vremena kad je muškarac, kome je novac lascivna noćna mora, još uvek smatrao mogućnim da uzme kuću na samom vrhu palca Engleske — tako da svakog leta bude suočen sa troškovima preseljenja porodice, dadilja, posluge, s jednog kraja Engleske na drugi. Ipak je to učinio. Udaljenost je bila slaba strana; jer to je značilo da leti možemo da idemo samo u St. Ajvz. Naš boravak van grada bio je kanalisan na dva ili dva i po meseca. Ipak, to ga je činilo intenzivnijim. I, retrospektivno, možda ništa što smo imali kao deca nije bilo tako važno za nas kao leto u Kornvolu. Otići na kraj Engleske; imati našu kuću, našu baštu — imati taj zaliv, to more i tu planinu: Klodži i Hejlstaun močvaru; Karbis Bej; Lilent; Zenor, Triveil; Gerneds Hed; slušati kako se talasi razbijaju te prve noći iza žute platnene zavese; jedriti u ribarici; kopati u pesku; verati se po stenju i videti vlasulje kako rascvetavaju svoje pipke po mlakama; tu i tamo naći ribicu koja pljeska; u trpezariji gledati preko udžbenika i videti kako se svetlost menja na talasima; spuštati se u grad i kupovati za peni kutijce rajsnegli ili ma šta kod Lenema; g-đa Lenem je nosila lažne uvojke skroz oko lica: posluga je govorila da se g. Lenem njome oženio »iz oglasa«; mirisati sve riblje mirise u uskim strmim ulicama i videti bezbrojne mačke; i žene na visokim stepenicima ispred kuća kako prosipaju vedra prljave vode niz ulicu; svaki dan jesti veliku činiju kornvolskog krema, pokoženog žutom kožicom, koji dobiješ sa puno smeđeg šećera ... mogla bih da napunim stranice sećajući se jedne za drugom stvari koje su od leta u St. Ajvzu činile najbolji zamislivi početak života. Kad su uzeli Taland Haus, otac i majka su mi dali, u svakom slučaju, nešto što je mislim neprocenjivo. Zamislite da moram da mislim samo o Sariju i Saseksu ili ostrvu Vajt kad mislim o svom detinjstvu.

Grad je tada bio sasvim onakav kakav je morao biti u šesnaestom veku, nepoznat, neposećen, uspon, piramida od isprano belih granitnih kuća kao pokorica na nagibu šupljine ispod ostrva. Mora da je bio sagrađen kao sklonište; za nekoliko ribara, kada je Kornvol bio zemlja udaljenija od Engleske nego sada Španija. Bio je to strm gradić. Mnogo kuća je imalo stepenice koje su se sa pločnika uznosile do vrata. Zidovi su bili debeli blokovi granita, pretpostavljam da izdrže mora i oluju. Zapljuskivala ih je voda, bili su boje kornvolskog krema i neravni kao njegovi ugrušci. U njima nije bilo ničeg smekšalog. Nije bilo crvene cigle; nije bilo slamenih krovova; osamnaesti vek nije ostavio znak kao na jugu. St. Ajvz je mogao biti juče sagrađen; ili u doba Osvajača. Nije imao arhitekturu; nikakav planirani raspored. Pijaca je bila otvoren prostor sa neravnom kaldrmom; s jedne strane je bila crkva, bezvremena, kao kuće³⁶, pored nje je stajala

riblja pijaca, nije bilo travnjaka. Nije bilo rezbarenih vrata, velikih prozora, grede nad vratima, mahovine, nije bilo uljudnih profesionalnih kuća. To je bio vetrovit, bučan, riblji, glasan, grad uskih ulica; boje dagnje ili pilepka; kao gomila sirovih morskih plodova, načičkana na sivom zidu.

Naša kuća, Taland Haus, bila je izvan grada; na brdu. [Kada je bila sagrađena, za] koga ju je sagradio G. V. R., ne znam; negde četrdesetih ili pedesetih pretpostavljam; kvadratna kuća, kao na dečjim crtežima; upečatljiva samo po ravnom krovu i ogradi sa ukrštenim drvenim šipkama koja je išla oko krova. Imala je, kad smo tamo došli, savršen pogled — pravo preko zaliva do Godrevi svetionika. Imala je male travnjake koji su se spuštali niz brdo, okružene grmovima eskalonije, čiji su se listovi brali, presovali i mirisali; imala je tako mnogo čoškova i travnjaka i svi su imali imena: kafe bašta; teren za kriket; ljubavni čošak, ispod staklenika; hlebno drvo je tamo raslo; na klupi ispod hlebnog drveta Leo Maks se verio sa Kiti Lašington (mislim da sam čuo Pedija kako govori sinu, oglasio je Tobi) leja s jagodama; kuhinjska bašta; ribnjak; i veliko drvo. Sva ta različita mesta bila su natrpana u jednu baštu — pretpostavljam najviše dva ili tri jutra³⁷. U Taland Haus se ulazilo kroz velika drvena vrata, čiji se zvuk škljocanja brave vraća: išli ste uz kolski put sa kosim zidom po kome se širio cvet koji se otvarao samo u podne, onda je zdesna dolazila osmatračnica. To je bila hrpa kamenja, travnata, nezasađena, koja je stršala preko baštenskog zida. Odatle se gledalo da li je signal spušten. Ako je spušten, bilo je vreme da se krene na stanicu da se dočeka voz iz St. Erta — voz, koji je dovezio g. Louela, g. Gibza, Stilmenove, Simondsove, Lašingtonove. Ali to je potpuno bila stvar odraslih — dočekivanje prijatelja. Naši prijatelji nikad nisu boravili kod nas. Da li smo ih želeli? Ja mislim da smo »mi četvoro« bili potpuno dovoljni jedni drugima. Kad je jednom g-đa Vestlejk iz Zenora dovela devojčicu po imenu Elzi, ja sam je »brisala po bašti«, odrasli su se smejali i odobravali. Voleli su da budemo nezavisni.

Sa osmatračnice je bio savršeno otvoren pogled na zaliv. G. Simonds je rekao da ga podseća na Napuljski zaliv. Zaliv je bio veliko krilo, sa mnogo zavoja, sa peščanim rubom, sa brdima srebrnozelenog peska u pozadini; krivudao je do dve crne stene, a na kraju jedne od njih stajala je crno-bela kula Svetionika; s drugog kraja je reka Hejl bila plava vena preko peska, a stubovi, na kojima su sedeli galebovi, označavali su da kanal postaje zaliv Hejl. Ovaj veliki tekući vodeni bazen neprestano je menjao boju; tamnoplava; smaragd; zelena; ljubičasta; srebrna. Parobrodi su stalno uplovljavali i isplovljavali: linija Hejnz, najviše mali parobrodi, išla je u Kardif po ugaj. Po lošem vremenu svakakvi neredovni brodovi su uplovljavali su da se sklone — niski brodovi, sa malom šupljinom u sredini, obojeni rđavocrvenom. Ponekad bi se ukotvio trodimni brod; a jednom neka čuvena bela jahta. Zatim je bilo neprestane plovidbe ribarskih čamaca iz luke — ribarica sa jedrima podešenim na pola jarbola; dosta teški nespretni čamci koji su daleko isplovljavali da love na dubokom moru i lakši rebrasti čamci koji su se uveče utrkivali nazad, kružeći oko ostrva i zabacujući jedra. Rano u septembru bismo jednog jutra vrisnuli: »Svičarice su isplovile!« Svičarice su ležale na plaži najveći deo godine. Ali su ih redovno u ranu jesen dovlačili konjima i usidrili blizu obale, pa su ličile na crne cipele, jer je svaka s jedne strane imala krov, a veliki navoj mreže na drugoj. Ležale su tamo nedelju za nedeljom; čekajući da

Hjuer gore u beloju kućici u zalivu Karbis ugleda sardele i dune u rog. Onda bi razvukli mreže s plutačama. Ali godinu za godinom čamci su ležali čekajući. Govorilo se da su sardele uznemirene od parnih koča; nikako nisu dolazile u zaliv St. Ajvza. Ipak jednom smo čuli Hjuera. — čulo se jasno dugačko zavijanje. Razvukli su sve plovne mreže. Mogli smo da vidimo tačkaste krugove plute i tamnu mrežu ispod njih. Ali je veliko jato sardela, vidljivo pod vodom Hjueru na njegovoj visini, zaobišlo zaliv; i mreže su opet skupljene. (Tek 1905. kad smo, posle očeve smrti, nas četvoro uzeli kućicu za izdavanje u zalivu Karbis, došle su sardele; i mi smo rano ujutru izveslali, a more se penilo i prskalo od srebra. Sećam se nekog nepoznatog čoveka u susednom brodu kako je iskopavao puna naručja iz te zapenjene mase u naš čamac. Sećam se da sam napisala članak, odbili su ga pretpostavljam, koji to opisuje.) Svih godina što smo bili u St. Ajvzu sardele nikad nisu došle; ali su svičarice dovlačili u zaliv i mi smo imali običaj da isplivamo i da se zakačimo za ivicu; i gledamo neke starce što leže ispod smeđe nepromočive tende. Taj prizor je ostavljao oca sumornim. Veoma je poštovao ribare. Diralo ga je njihovo siromaštvo; a majka je, naravno, obilazila ljude, dole u St. Ajvzu, pokrećući svoje bolničko društvo — Julija Prinsep Stiven bolničko udruženje osnovano je pošto je ona umrla; i mislim, Ka A. F. mi je rekla, još uvek postoji.

Svake godine održavala se regata u zalivu. Postojao je sudijski čamac, sa nizom zastavica od jarbola do jarbola. Uglednici St. Ajvza izlazili su na palubu. Onda bi isplovili svi mali čamci. Svirao je orkestar. Mi smo išli na Malakof, stajali u gomili i slušali treštanje muzike koje se pronosilo preko vode; a onda je ispaljen top i čamci bi krenuli, trkajući se oko zaliva; ili su plivači ronili. I mogli smo da vidimo glavice kako puštaju mehuriće u vodi i kako sevaju ruke. Jedne je godine lep loknavi poštar bio drugi. »Pustio sam čoveka da pobeđi«, rekao je, »jer mu je to bila poslednja šansa.« Bile su trke za muškarce, za dečake; trke za ribarice, za čamce za odmor. Bilo je veoma veselo sa zastavama što lepršaju i ispaljivanjem topova i muzikom orkestra iz St. Ajvza koja je dolazila iz čamca regate preko vode. Gomila se okupljala u Malakofu — tom oktogonalnom prostoru na kraju terase koji je po svoj prilici bio izgrađen u krimskom ratu i predstavljao jedini pokušaj koji je grad učinio da postane kupalište. Nije imao rivu, nikakvo javno šetalište; samo ovaj ugaoni komad zemljišta sa nekoliko kamenih klupa na kojima su penzionisani ribari sedeli u svojim plavim džemperima, pušeći i razgovarajući. Dan regate — uvek lep dan — još postoji u mom sećanju i navodi me da mislim, po njegovim zastavicama i čamčićima i kretanju i tačkastim ljudima na pesku i na vodi i po muzici što dolazi preko vode, na neku francusku sliku.

U to vreme St. Ajvz, osim nekoliko slikara, nije imao posetioce. Njegovi običaji su bili njegovi: u avgustu se održavala regata. Svakih dvanaest godina starci i starice plesali su oko Nils Stipla i par koji je najduže igrao dobijao je — šiling? pola krune? zaboravila sam — od gradonačelnika — dr Nikolsa, koji je za tu priliku nosio kaput od šišanog krzna. Seoski telal svako toliko bi prošao duž prednje linije, udarajući u poslastičarsko zvono i vikao »Čujte! Čujte! Čujte!« Ne znam šta je vikao; osim jednom prilikom, kada je jedna naša gošća izgubila broš, pa je stari Čarli Pirs to izvikivao. Bio je slep, sa dugačkim, ispijenim licem, sivih očiju kao u kuvane ribe, nosio je veoma izandao cilindar i frak čvrsto zakopčan oko mršavog tela i nesigurno

se klateći, mahao je zvonom i vikao: »Počujte! Počujte! Počujte!« Znali smo ga kao što smo znali mnoge likove iz St. Ajvza, preko posluge, preko Sofi uglavnom. Sećam se Elis Kernau, koja je donosila veš u velikoj pokrivenoj korpi; i g-đe Adams, ribarke, koja je donosila ribu. Rakovi su bili živi, još uvek plavi, hramali su još po korpi, ona bi ih stavila na kuhinjski sto i velika klješta su se otvarala, zatvarala i štipala. Da li se sećam činjenice kad se sećam dugačke debele ribe koja se uvija na udici u smočnici, a Džerald je na smrt udara drškom od metle?

Kuhinja, Sofijina kuhinja, bila je direktno ispod naše dečje spavaće sobe. Mi bismo spustili korpu na kanapu i ljuljali je ispred kuhinjskog prozora, dok je večera trajala. Ako je bila dobro raspoložena, korpa bi bila uvučena i natovarena nečim što je ostalo od večere odraslih; ali ako je bila zlovoljna, korpa bi trzajem ušla unutra i kanap odsečen. Mogu da se setim različitih osećaja: kako izvlačim tešku korpu; i kako osećam trzaj; i lakoću kanapa.

Svakog popodneva išli smo u šetnju. Kasnije su te šetnje postale mučenje — sa ocem je morao da šeta neko od nas — majka, isuviše obuzeta njegovim zdravljem, njegovim zadovoljstvom, bila je isuviše voljna, sada mislim, da nas prinese na žrtvu na taj oltar, ostavljajući tako nasleđe zavisnosti sa njegove strane koja je postala strašan namet posle njene smrti. A pored toga, St. Ajvz je bio priroda. Koliko bi bilo bolje za njega i za nas da ga je ostavila da šeta sam; da se premori ako tako hoće. Njegovo zdravlje bilo je njen fetiš; ona je lako umrla od izrađenosti sa četrdeset devet godina; njemu je bilo veoma teško da umre od raka sa sedamdeset dve.

Ali, pošto sam napravila ove umetke, St. Ajvz nam je ipak pružao čisto ushićenje koje imam pred očima čak i u ovom trenutku. Lišće boje limuna na brestovima, okrugle jabuke koje se crvene sjaje u voćnjaku i šum lišća naveo me je da zastanem i da razmislim koliko onog što nisu ljudske snage deluje na nas. Dok ovo pišem, svetlost se menja; jabuka postaje živozelena. Ja odgovaram — kako? A zatim krešti mala sova. Još jedan odgovor. St. Ajvz, da skratim opskurni niz misli, o drugom glasu ili glasovima i o njihovoj povezanosti sa umetnošću, sa religijom; figurativno bih mogla da izrekнем šta pod tim razumem zamislivši sebe kako plovim u elementu koji sve vreme odgovara stvarima za koje nemamo reči — izloženi nekom nevidljivom zraku; ali umesto da se trudim ovde to da izrazim, da analiziram treći glas, da otkrijem da li su »čista zadovoljstva u vezi sa umetnošću, ili religijom«: da li govorim istinu kad vidim sebe da neprestano hvatam šapat tih glasova u svoja jedra i laviram tamo-ovamo u svakodnevnom životu, kako im se predajem — umesto toga, ja samo beležim ovaj uticaj, slutim da je od velikog značaja, ne mogu da nađem način da proverim njegovu moć nad drugim ljudima; pa tako ovde podižem prst, signalizirajući da je tu vena koju kasnije treba razviti.

Da se vratimo na St. Ajvz. Tren Krom, kako je otac voleo da ga zove, Trik Robin, kako smo ga mi zvali, bio je redovan nedeljni put. Sa njega ste mogli videti — na jednoj strani, planinu St. Majkl, na drugoj, zaliv St. Ajvz. Kao sva kornvolska brda bio je posut blokovima granita, a u nekima su bile izlokane rupe kao one za poštu na kapiji. Drugi su bili nagomilani i iscepani. Postojala je stena Logan na Tren Kromu; na koju smo se verali; a na neravnoj, lišajem obrasloj površini napravljena je šupljina, tako su govorili, da drži krv žrtava. Stazice su do vrha vodile kroz borovnicu i čubar. Dok smo se penjali, boli smo i grebali noge; a štipavica je bila žuta,

slatkog mirisa, sočna. U Čarobnoj zemlji, kako smo zvali šumu [koja je bila opasana zidom] rasla je i iznad naših glava visoka paprat³⁸. Sećam se hrastovih šišarki i žireva. Ona je bila veoma tamna i tiha: hodali smo po zidu, gledajući dole u visoku paprat, mirišući hrastove šišarke i žir. Svi granitni zidovi obrasli su pramenovima mahovine i sitnog cveća. U močvari Hejlstaun skakali bismo s kamena na kamen pa ušljapkali u vodu. Tu su rasle cvetna paprat i retka paprat devojačka kosa; i padali smo na kolena u smeđu močvarnu vodu. Možda svakih deset dana išli smo da jedrimo. Tobiju je bilo dozvoljeno da krmani. Imao je da drži jedro puno vetra i otac je rekao: »Pokaži im da možeš da je uvedeš, momče« i, ukočenog izraza, sedeo je tamo, pocrveneo od napora, vodeći nas oko rta. Jednom je more bilo puno bleđih jegulja; raznih boja; kao lampe, samo što su pružale pipke. Peckale su kad ih dotakneš. Dali bi nam udice sa mamcem od komadića isečenih od ribe; udica u vodi izazivala je jezu u prstima; a onda bi došao trzaj; čudno uzbuđljivo podrhtavanje; namotava se; kroz vodu izlazi bela riba koja se uvija; i to arbun ili lokarda. Leži i lupa repom po vodi na podu. Jednom mi je otac rekao: »Ne volim da vidim ulovljenu ribu; pa neću da idem; ali ti možeš da ideš ako hoćeš.« Mislim da je za veliko poštovanje kako je to uradio. Ni prekora, ni zabrane; samo iskaz; o kome mogu da razmislim i odlučim za sebe. Tako sam došla do odluke da ja ne volim pecanje; iako je strast koju sam imala prema pecanju — zbog jeze i trzaja — bila takva da se ne može iskazati rečima. Želja za ribarenjem je izbledela, bez gundanja. A iz sećanja na tu svoju strast još mogu da konstruišem sportske strasti. To je jedno od onih neprocenjivih semena — jer, kako je nemoguće da čovek ima svako iskustvo, mora da se posluži semenom — kvascac onoga što bismo mogli biti. Pohranila sam zato »pecanje« sa drugim trenutačnim zapažanjima, kao što su oni brzi pogledi koje bacim u prizemlja kad šetam londonskim ulicama. Hrastove šišarke, paprat sa malenim kupicama semena na poledini, regata, Čarls Pirs, škljocanje baštenske kapije, mravi što se roje na stepeniku, kupovina rajsnegli, jedrenje, miris hejlstaunske močvare, podele za čaj u seoskoj kući u Trivejlu, kako se menja dno mora. G. Vulstenhoum u svojoj kao saće stolici, tačkasto brestovo lišće na travnjaku, kako vrane grakću kad preleću kuću ujutru, kako se lišće eskalonije menja iz zelenog u sivo, luk na nebu kada je eksplodirao magacin baruta u Hejlu, lanac plutača; iz nekog razloga oni su mi na površini pamćenja kad mislim o St. Ajvzu: neskladan raznovrstan katalog — plutače koje obeležavaju potopljenu mrežu. I da bih tu mrežu izvukla na obalu, ostavljajući njen sadržaj nesortiran, dodajem: dve ili tri godine pre majčine smrti (1892—3—4) imali smo zloslutne nagoveštaje da treba da napustimo St. Ajvz. Udaljenost je postala smetnja. Džordž i Džerald su radili u Londonu. Trošak, stalna pretnja, pojačao je pritisak. Tobijevi školski računi. Obrazovanje ...³⁹ A onda se, baš naspram osmatračnice, pojavila oglasna tabla. Prodavalo se zemljište. Sledećeg leta nikao je hotel usred našeg vidika. Majka se žalila, vidik je bio pokvaren. Tu je stajala velika četvrtasta zgrada, boje ovsenog kolača. A zatim, jednog oktobra, na našem travnjaku se pojavila tabla posrednika nekretninama. Iz nekog razloga bilo joj je potrebno bojenje. Dozvolili su mi da popunim neka slova iz lonca s bojom. Nikakvi stanari nisu došli. Opasnost je bila izbegnuta. A onda je majka umrla. I možda mesec kasnije, Džerald je otišao do St. Ajvza; neki ljudi po imenu Mili Dau želeli su da uzmu kuću. Naš zakup je prodat njima; i St. Ajvz je zauvek nestao.

Oživljavam dakle, danas (12. oktobar 1940: mlečan⁴⁰ jesenji dan; London je tučen noćas) iz ovih brzih beleški, samo jednu stvarnu Tobijevu sliku; kako nas na kormilu vozi oko rta ne dopuštajući jedru da leprša. Oživljavam sliku školarca kome je kaputić bio dosta tesan; kome su ruke bile preduge za rukave; čije su oči postajale plavljive kad je bio tako u svom duhu; lice bi mu malo pocrvenelo. On je znatno ranije nego većina dečaka osetio odgovornost koju mu je navalio očev ponos na njega, teret, slavu što je muškarac. Zašto zabašurujem taj zadatak, ne tako težak profesionalci kao što sam ja, da oduvam tog dečaka iz čamca u moju spavaću i dnevnu sobu u Hajd Park Gejtu? Zato jer želim da mislim o St. Ajvzu; zato jer sam izostavila mnogo njegovih slika odande. Zato što oko njega uvek kao rosa koja se skuplja na grubom kaputu u jesen, visi priroda; leptiri, ptice; blato; konji; i konačno, zato što ne želim ponovo da idem u svoju sobu u Hajd Park Gejtu. Skraćujem za godine 1897—1904 — sedam nesrećnih godina. Toliki životi su bili bez našeg tereta. Zašto su naši životi tako mučeni i izjedani dvema nepotrebnim, glupim pogreškama — udarac nasumičnog bezobzirnog mlata koji je besmisleno i okrutno ubio dvoje ljudi koji bi, normalno i prirodno, učinili ove godine možda ne srećnim, ali normalnim i prirodnim. Majčina smrt: Stelina smrt. Ne mislim na njih. Mislim na glupu štetu koju je njihova smrt izazvala. Zato ne želim da dovedem Tobija iz čamca u moju sobu.

Bez njihove smrti, da se vratim na raniji tok misli, on ne bi bio tako nemo, a ipak iskreno vezan za nas. Ako ima ikakve koristi (sumnjam) u tom sakaćenju prirodnih osećanja, onda je što ono senzibilizuje — da čovek bude svestan nesigurnosti života; sećanje na ono što je prošlo; osećanje, tu i tamo, kao što sam ja osećala prema ocu kad ništa nije zahtevao, čudnog, nespretnog drugarstva — ako je dobro sa petnaest ili šesnaest godina biti toga svestan; osećati po mušicama i grčenjima onu vrstu dubokog osećanja, nedetinjeg osećanja — da je, da je, da je —. Ali je li to bilo dobro? Zar ne bi bilo bolje (ako ima ikakvog smisla upotrebljavati dobro i bolje kad nije moguć nikakav presuditelj) da nastavim da osećam u St. Ajvzu gužvu i zbrku stvari, da nastavim da istražujem i privatno ulazim u avanture, dok je za sve to vreme porodica kao celina nastavila svoj čvrsti, besciljni napredak, iz godine u godinu? Biti tako okružen, možda to čoveku daje bolji uvid, veću raznovrsnost. Ali da u petnaestoj ta zaštita nestane, da ispadneš iz porodičnog zaklona, da vidiš pukotine i duboke rane u tom tkivu i da te one ozlede, da vidiš iza njih — da li je to bilo dobro? Da li je iz toga čovek stekao iskustvo koje čak i ako je bolno, ipak znači da ga bogovi (kako sam imala običaj da to izrazim) uzimaju ozbiljno; a dajući mu posao koji ne bi vredelo poveriti, recimo, Meg i Imodžen But, recimo Idi i Silviji Milmen? Ja sam imala vizuelan način da to kažem. Videla bih (posle Tobijeve smrti) dva velika žrvnja (dok sam šetala oko Gordon skvera) i sebe među njima. Simbolizovala bih borbu između mene i »njih« — nekih nevidljivih divova. Razumom ili maštom došla bih do toga da, iako je život tako napravljen da se propinje i rita, bio je u svakom slučaju stvaran. Niko ne bi mogao da kaže da mi je podvaljen besmislen komadić te dragocene materije. Tako sam počela da mislim o životu kao o nečemu krajnje stvarnom. A to je, naravno, pojačalo moje osećanje sopstvene važnosti. Ne u vezi sa ljudskim bićima: u vezi sa silom koja me je dovoljno poštovala da me navede da osećam

šta je realno⁴¹.

Zato mi izgleda da je naš odnos (moj i Tobijev) bio ozbiljniji nego što bi bio bez ovih smrti. Neizgovorena misao — nešto nalik na ono što sam vizualizovala — postojala je, u njemu, u meni; kada je došao u moju sobu pozadi u Hajd Park Gejtu. To je bilo izvan naših rasprava. Mi smo svakako prirodno privlačili jedno drugo. Osim njegovih bratskih osećanja, imao je, mislim, zabavno, iznenađeno, upitno držanje prema meni. Ja sam bila godinu i po mlađa od njega. Bila sam devojka. A zatekao me je kako čitam grčki, pišem esej — prvi, jedini esej koji sam pokazala ocu, o elizabetanskim putnicima — kad je on pisao esej za nagradu u Triniti. Stvorenjce bez ljuske, mislim da je mislio o meni; tako odeljeno, u sobi u Hajd Park Gejtu, u poređenju sa njim; veoma jednostavna, žudna primateljka njegovih školskih priča; bez ikakvog sopstvenog iskustva da nadmašim njegova; ali, svejedno, ne pasivna; naprotiv, pre uzavrela, radoznala, neumorna, koja stalno po svome protivreči, po svaku cenu ispituje. Odlazili smo svako na svoju stranu posle tih ranih bazanja stepenicama gore-dole; da čitamo za sebe. On je sažvakao Šekspira, kako-tako, sam. Snabdeo se time, na svoj glomazan, trapav način i naše prve rasprave — o knjigama, naime — bile su vruće; jer on bi istupio sa svojom zamašnom tvrdnjom da je u Šekspiru sve: nekako sam osetila da je sve prigrabio; na šta sam besnela. Obrušio se na mene. Kako sam mogla tome da se suprotstavim? Dosta slabo, pretpostavljam; ali to je ipak bilo moje iskreno osećanje. Komad je bio antipatičan. Kako su počinjali? Nekim dosadnim govorom; sto milja od bilo čega što je mene interesovalo. Otvorila sam [*Bogojavljenku noć*] da to dokažem; otvorila sam kod: »Ako je muzika hrana ljubavi, svirajte dalje ...« Bila sam taj put poražena. To je, morala sam da priznam, dobar početak. I sećam se njegovog ponosa, jer je to ličilo na njegov ponos na prijatelja, na to kako je Šekspir smaknuo Falstafa bez znaka samilosti. To veliko, nepristrasno čišćenje očaravalo ga je kod Šekspira. Mislim na nepristrasnost drveta koje gubi lišće; i tako dalje. S druge strane, kad se Dezdemona opet budi, mislio je da je Šekspir bio možda 'sentimentalan'. To su jedine posebne kritike kojih se sećam — jer on nije bio, kao ja, razbijač samih reči i rečenica — nije beležio — on je bio mnogo nemarniji i nedoteraniji i spremniji i obuhvatniji. I tako sam osetila da je Šekspir njegov drugi svet u kome je dobio meru za ovaj svakodnevni svet; iz koga je uzeo stavove; u kome je slobodno preuzeo od Šekspira držanje prema stvarima koje su se događale. Pitam se da li sam u pravu kad mislim da je [Šekspir] prodro u njegov um tako da je napola mislio o Falstafu i Halu i Kordeliji i ostalima — u pušačkom kupeu treće klase u podzemnoj železnici kad bi se sporečkali pijanci među sobom, a Tobi sa lulom u zubima sedeo u uglu i to posmatrao preko ivice novina, nepokretan, sa izgledom koji se usadio u moje sećanje; izgled čoveka spremnog, spokojnog, koji zna svoje mesto, koji uživa u svom nasleđu i svojoj ulozi u životu, svestan svoje kompetentnosti, mirišući bitku; već, unapred, zakonodavac; ponosan što je muškarac koji igra ulogu među ulogama Šekspirovih muškaraca. Da je postavljen, igrao bi svoju ulogu sasvim kraljevski. Reči koje je za njega upotrebio Volter Lemb vrlo dobro su odgovarale⁴². Tako smo se raspravljali. Ali kako smo mi uzdržani bili! Danas braća i sestre govore sasvim slobodno o — oh, o svemu. Mi nikad nismo govorili čak ni o sebi, koliko se ja sećam. Ne mogu da se prisetim nijednog poveravanja; nikakve pohvale; nikakvih poljubaca; nikakve emotivne scene. Što se pola tiče, prešao je iz dečaštva u

mladićstvo, iz mladićstva u muževnost pred našim očima, ne rekavši ni jednu jedinu stvar koja je mogla da nam pokaže, usmeno, šta on oseća. Da li su se drugi dečaci zaljublivali u njega? On u njih nije, sasvim sigurno. Od Klajva sam kasnije saznala da je Litonova sodomija za njega bila šala: jedna od »onih Strečovih« voljenih apsurdnih, ekscentričnosti. Ipak iza tog ćutanja — možda se držalo da je ono hladno i slatko, možda mu je pridavana dubina, ozbiljnost, emocionalni kvalitet koji govor razbija — nastanila se, kako sam osetila, velika osetljivost, velika senzibilnost; veliki ponos i ljubav; i sva verovanja i želje koji bi ga, da ih je poprimio u držanju, napravili privatno ljubavnikom, mužem, ocem; a javno zasigurno sudijom: g. sudija Stiven on bi danas bio; sa nekoliko knjiga koje mu služe na čast, pretpostavljam: neke iz prava; jedna ili dve o pticama; a kao sporedni put bilo bi nešto o slikama; možda bi Hogart Pres objavio istoriju ptica sa ilustracijama; neke eseje o književnosti; i istoriji; o državnim stvarima; neke napade na zloupotrebe; a do tada on bi bio figura veoma nalik na, tipičnog Engleza? Ne, ne to, jer on je bio melanholičan; originalan; nije bio u stanju da obične ambicije uzme za ozbiljno. Pretpostavljam da bi bio više figura nego uspešan čovek.

Naravno, nailazi pogrebno zvono ovih reči; i dira moje sećanje na vreme kad on nije imao pojma da će se naš odnos završiti kad njemu bude dvadeset šest, a meni dvadeset četiri. Ovo je jedno od krivotvorenja od kojih ne možeš da se sačuvaš; možeš samo da ih zapaziš. U ono vreme kad se prepirao sa mnom u mojoj sobi u Hajd Park Gejtu, nikad ga nisam videla tako kao što ga sada vidim, sa svim onim što je obećavao, a s čim je svršeno. Mislila sam, kad bih mislila, prosto o jednom trenutku: to je bio trenutak u kome smo oboje izranjali iz detinjstva; i svakog dana, pri svakom njegovom dolasku iz Kliftona ili iz Kembridža, izronilo je više mene, više sebe. To su bili dani otkrića. Naša su otkrića bila vrlo uzbudljiva. Sećam se kako sam otkrila, jednog oktobarskog dana, prvi put, njegovu lepotu. Nosio je planinarsko odelo prvi put. Tog leta sam otkrila da puši lulu. Otkrila sam Bela, Strejča' i Sidni-Ternera⁴³. Ali idem daleko ispred sebe u Hajd Park Gejtu. Vratiću se na godinu kada je umrla Stela — 1897.

Mogla bih je celu sažeti u jednu scenu. Uvek vidim, kad god razmišljam o mesecu posle njene smrti, jedan ogoleli žbun; skelet drvo u tami letnje noći. Drvo stoji ispred baštenske kuće. Sedim u njoj sa Džekom Hilsom. On mi steže ruku. Jeca. »To čoveka kida na komade«, jecao je. Bio je u agoniji. Stezao mi je ruku da bi agonija postala podnošljiva; kao da je bio fizički mučen. »Ali ti ne možeš da razumeš«, prestao je da govori. »Da, mogu«, mrmljala sam. Podsvesno sam znala da je mislio da ga njegove seksualne želje rastržu na komade zajedno sa bolom što ju je izgubio. A drvo napolju u mračnoj bašti bilo je za mene amblem, simbol skeletne agonije na koju ga je svela njena smrt; i nas; sve. Ili Vanesa ili ja odlazile bismo same sa Džekom posle večere. Dolazio bi svakog vikenda — to je bilo u Pejnsviku. Svakog dana bi neko od nas dobio pismo. »Jadni dečko, vrlo loše izgleda«, jednom je otac promrmljao glasno. A Džek, načuvši, promućao je neku nespretnu rečenicu da bi ga sprečio da kaže još više. Ogolelo drvo i Džekova agonija — uvek ih vidim, kao da su jedno, kad mislim na to leto.

Ogolelo drvo je bilo veoma bolan element u našem životu. Drveće ne ostaje golo. Ono počinje da dobija sitne crvene prozeble pupoljčice. Tom scenom ću izraziti nelagodnost i bedu i svađe i potisnutu razdražljivost, oštre reči, insinucije — koje su, čim je porodični život opet

počeo u Hajd Park Gejtu, stale da potkrepljuju činjenicu da nas je sve Stelina smrt ostavila da otpočnemo nove odnose.

Još jedna baštenska scena mi se vraća — ovog puta u Fritemu. Džordž me je uzeo za ruku. Unutra otac igra vist sa ostalima. Džordž me je odvojio; i šeta sa mnom po travnjaku. Ne sećam se nijedne fraze tačno. Vraća mi se mrmljanje — njegov emotivni pritisak na moju ruku; dok mi je on — sa mnogo okolišenja i više emocije i neke neodređene pretnje kako je to protivzakonito i, pošto je Stela bila njena sestra, brak je nelegalan — rekao da ljudi pričaju kako je Vanesa zaljubljena u Džeka; i molio me da učinim što mogu (to mi je polaskalo) da je nateram da se odrekne da ga dalje viđa nasamo. Šteta je da ljudi pričaju takve stvari. A ja mogu da joj kažem — mogu da je nagovorim. Ne sećam se šta sam ja njoj rekla — samo njenog dosta gorkog odgovora: »Tako, i ti si na njihovoj strani.«

Tada sam shvatila da ona ima svoju stranu: ako je tako, naravno da sam bila na njenoj strani, što sam, vrlo konfuzno, rekla. Odmah sam se povela sa Džordžove na njenu stranu. Ali su moja neodređenost i konfuzija pokazale da sam ja veoma malo znala o pravom stanju stvari. Verovatno Džordž nije tražio moju pomoć dok nije oprobao druga sredstva — kao prvo, kako mi je Nesa kasnije pričala, on je o svojim strahovima govorio ocu, koji je, sasvim sebi na čast, rekao da ona može da radi kako hoće: on se neće mešati.

Uzged, ove scene nisu sasvim literarno oruđe — sredstva sažimanja i očitavanja bezbrojnih detalja u jednoj konkretnoj slici. Detalji su postojali; još uvek, ako zastanem da razmislim, mogu da sakupim izvestan broj. Ali, ma šta da je razlog, nalazim da je to zamišljanje scena moj prirodan način da zamislim prošlost. Uvek se scena sama aranžira: reprezentativna; trajna. To me učvršćuje u instiktivnom shvatanju: (ono neće podneti raspravu; iracionalno je) u osećanju da smo mi zapečaćeni čamci koji plutamo po onome što se konvencionalno naziva realnošću; i u nekim trenucima, pečat pukne; unutra naplavljuje realnost; to jest, ove scene — jer zašto one godinu za godinom preživljavaju neoštećene osim ako nisu napravljene od nečeg relativno trajnog? Je li ta sklonost ka scenama izvor mog spisateljskog impulsa. Da li su i drugi ljudi graditelji scena? To su pitanja na koja nemam odgovor. Možda ću to jednom pažljivo razmotriti. Očigledno sam razvila tu sposobnost, jer u svemu što sam napisala skoro uvek sam morala da izgradim scenu, makar pisala o ličnosti; moram da nađem reprezentativnu scenu u njihovim životima; ili kad pišem o nekoj knjizi, moram da nađem njihovu pesmu, roman ... Ali to, možda, nije ista sposobnost.

Tako je to bio jedan od crvenih pupoljčica ili trnja ili skelet drvo: Venesa je bila zaljubljena u Džeka; Džek se ponašao sebično; ljudi su pričali; a Džordž i Džerald (u manjoj meri) su se nakostrešili. To je jedan od aspekata smrti koji se izostavi kad ljudi pričaju o poruci tuge: nikad ne pominju njenu nedoličnu stranu: njenu ostavštinu gorčine, lošeg raspoloženja, neprilagođavanja.

Nekoliko meseci te zime (1897—8) Džek je bio sa nama, dok nije uzeo kuću⁴⁴ — Viktorija Grouv 14. Koja ga je »asocirala«. Verujem da je jedna od naših baba tetaka — tetka Lujza Bejli? — nekad tu živela. Kiti i Leo su tu živeli. Džek je došao da tu živi sa Skočerima — g. i g-đom Skočbruk. Počeo je da tuguje kroz piće i postojala je opasnost, kako je Flora Bejker običavala da

natukne — jer su dame u porodici usvojile Džeka i njegove interese kao da je siročić — da ona dobije još jedno dete.

(17. novembar) Ali mi nikada nismo razgovarali, tokom tih nesrećnih godina, o ovim scenama. Tobi je, zamišljam, možda imao neku neodređenu ideju da je bilo nečega, kako mislim da bi rekao, između Džeka i Vanese. Ali je njegovo generalno držanje bilo uzdržano, nepristrasno, konvencionalno. Iz njegovog dalekog položaja, kao školarac, kao student, on je uopšteno osećao da mi treba da prihvatimo svoje mesto: ako Džordž želi da idemo na zabave, zašto ne? Ako otac želi da šetamo sa njim, zašto ne? Jednom, u Solzberiju, kada su Fišerovi bili naši susedi, a Vanesa, jer nije podnosila tetku Meri koja se vrlo pakosno umešala u hroničan rat između Vanese i Džeka i Vanese i Džordža pišući potajno Koups školi, odbila da ih poseti i nije ih pozdravila na ulici, on je dao jednu od svojih retkih impresivnih izjava: osorno je rekao da nije u redu odnositi se prema tetka-Meri na taj način.

Tako je došlo do toga da smo Nesa i ja formirale veoma blisko zavereništvo. U tom svetu mnogih muškaraca, koji su dolazili i odlazili, mi smo formirale naše privatno jezgro. Mi smo bile sa ocem, same, po ceo dan. Edrijen bi se vraćao iz Vestministera; zatim Džek iz Linkolns Ina; zatim Džerald iz Dentsa ili iz Henrijeta Strita; onda Džordž iz pošte ili iz državne blagajne, a Tobi je bio u Kliftonu ili u Kembridžu. Glavni dan je bio onaj koji smo provodili zajedno. I zato smo mi napravile mali svet unutar velikog sveta. Imale smo savez koji je bio tako srastao da smo sve (možda izuzevši Džeka) gledale iz istog ugla; i oblikovale sa naše nadmoćne tačke. Vrlo brzo posle Steline smrti mi smo videle život kao borbu da se zadobije neka vrsta stajališnog mesta za nas u tom [nečitko]⁴⁵. Uvek smo se borile za ono u šta su se uvek mešali, što se prigušivalo, za čim su posezali. Kao prepreka i teret otac je naravno bio najveća pretnja. Kako možemo, da uzmemo konkretan slučaj, da podesimo da on bude napolju kad, možda, Kiti Maks, možda, Keti Tajn, dođu na čaj? Kako možemo da izbegnemo g. Brajsa? Moram li da provedem popodne šetajući po Kenzington Gardenzu? Da li smo mogle da uredimo da povedemo svoje prijatelje pravo u radnu sobu (dnevnu dečju)? Zatim, o čemu čovek može da priča za ručkom? Može li se izbeći Brajton ili Uskrs? Moramo li da budemo kod kuće zato što dolazi tetka Meri?

Nad celom nedeljom tih izvrđavanja i mirenja nadvijao se užas srede. Tog dana su mu se pokazivali nedeljni troškovi. Ako su prelazili jedanaest funti, taj je ručak bio mučenje. Podnele bi mu se knjige. Tišina. On bi stavljao naočare.⁴⁶ Čitao je cifre. Pesnicom po knjizi sa računima. Urlik. Vene bi mu nabrekle. Lice pocrvenelo. Zatim bi viknuo: »Upropašćen sam.« Zatim se busao u grudi. Prolazio je kroz krajnje dramatisovanje samosažaljenja, gneva i očajanja. Bio je upropašćen — na smrti ... mučen obesnom ekstravagancijom Vanesinom i Sofijinom. »I ti stojiš tu kao stena. Zar nemaš sažaljenja prema meni. Nemaš ni reč da mi kažeš? — i tako dalje. Vanesa je stajala pored njega apsolutno nema. On ju je gađao svakakvim izrekama koje su mu došle u pamet — o strmoglavlivanju niz Nijagaru, i tako dalje. Ona se nije pomerala. Uzeo je drugačije držanje. Sa dubokim jecajem digao je pero i razmetljivo drhtavim prstima ispisivao ček. To je bilo teško prebacivanje Vanesi. Polagano i uz mnogo jecanja, pero, knjiga troškova, odlagani su na stranu. Zatim je on potonuo u svoju stolicu i sedeo sa glavom na grudima. A onda

konačno, pošto bi bacio pogled na knjigu, pogledao bi uvis i rekao tužbalački: »A šta ti radiš danas po podne, Džini?«

Nikad nisam osetila takav gnev i takvu frustraciju. Jer nije se mogla izraziti ni reč svoga osećanja.

To je, koliko mogu da opišem, nepreterani prikaz jedne loše srede. Čak i sad ne nalazim ništa što bih rekla o njegovom ponašanju osim da je bilo brutalno. Da je, umesto reči, upotrebio bič, brutalnost ne bi bila veća. Kako se to može objasniti? On je bio mažen, naravno, još otkako je razbio saksiju i bacao parčiće na svoju majku (ma kakva tačno bila ova priča, tako nekako ide). To se pravdalo delikatnošću. Zatim, kad je odrastao, nastala je legenda o geniju koju sam već pomenula. Veoma je loše živeti sa genijalnim muškarcima ... Ali izvesne kvalifikacije treba pribeležiti. Tim scenama se nikada nije prepuštao pred muškarcima. Fred Mejtlend⁴⁷ je odlučno odbio da u to poveruje kada je Kerolajn Emilija (sestra kvekerka) pokušala da natukne da su Lezlija obuzimali besovi. Da je Tobi podneo te knjige ili Džordž, eksplozija bi bila potisnuta. Zašto nije imao stida pred ženama? Delom, naravno, zato što je žena bila njegov rob — jer je bio najtipičniji viktorijanac. Ali to ne objašnjava samodramatizovanje, teatralnost, histrionski element, busanje u grudi, jecanje koji su igrali tako veliku ulogu, tako odvratnu ulogu u ovim scenama. Njegova zavisnost od žena možda to objašnjava. Njemu je uvek bila potrebna žena da saoseća, da laska, teši. Zašto? Zato što je bio svestan svoga promašaja kao filozofa, kao pisca. Ali njegovo vjeruju ga je teralo da se stidi da prizna muškarcu tu potrebu za saosećanjem. Držanje na koje ga je njegov intelekt terao pred muškarcima, nateralo ga je da bude najskromniji, najrazumniji muškarac. [nečitko] Vanesa je, sredom, bila izložena mnogim nezadovoljstvima koja je on potisnuo; i njeno odbijanje da prihvati svoju ulogu, ulogu roba, ulogu anđela saosećanja, toliko ga je razdraživalo da je verovatno postojao nesvestan sopstvene varvarske nasilnosti: i bio bi zgrožen da je iko otvoreno rekao: »Ti si nitkov kad se tako ponašaš prema devojci.« Ne mogu da zamislim kako bi on primio pošteno izraženo mišljenje. A razlog tome naći će se u disparitetu, tako očiglednom u njegovim knjigama, između kritičkih i kreativnih moći. Daj mu misao da analizira, misao Mila, Bentema, Hobza; i njegova je (tako mi je Mejnard⁴³ rekao) oštra, jasna, sažeta: zadivljujući model kembričkog anali[tičkog duha]. Ali daj mu život, lik i on je tako sirov, tako elementaran, tako konvencionalan, suptilan slikar portreta koliko dete sa kutijom šarenih kreda. Da se ovo objasni, trebalo bi da se diskutuje o obogaljujućem efektu Kembridža; i njegovom jednostranom obrazovanju; i to slediti kroz raspravu o profesionalnom piscu u devetnaestom veku; i o obogaljujućem efektu intenzivnog rada mozga; i ilustrovati to njegovim nedostatkom ikakvog interesovanja za zabavu — muziku, umetnost, pozorište, putovanje; i trebalo bi da se otkrije koliko je te intenzifikacije i uskosti bilo prirodno; koliko dato okolnostima. Ali, izgleda da je činjenica da je sa šezdeset pet godina on bio skoro potpuno izolovan, zatočen. Celo područje njegovog senzibiliteta je atrofiralo. On je tako ignorisao ili odbijao da se suoči sa sopstvenim osećanjima, ili ih prezirao, da ne samo da nije imao nikakvu ideju o tome šta je učinio i rekao; nije imao pojma šta drugi osećaju. Odatle užas i teror tih nasilničkih izliva besa. Oni su bili sablasni, slepi, animalni, divljački. On nije shvatao šta radi. Niko nije mogao da ga prosvetli. On je patio. Mi smo patili. Nije bilo mogućnosti

komunikacije. Vanesa je stajala ćuteći. On je vikao⁴⁹.

Ovde, naravno, sa svoje vremenske distance, primećujem ono što se onda nije moglo videti — razliku u dobima. Dva različita doba suprotstavljena jedno drugome u salonu u Hajd Park Gejtu: viktorijansko doba; i edvardijansko doba. Mi nismo bile njegova deca, već njegove unuke. Kada smo obe osetile da on nije samo zastrašujući već i smešan, gledale smo na njega očima koje pred sobom vide nešto — nešto što sada tako lako vidi svaki momčić ili devojka od šesnaest ili osamnaest godina, pošto je scena savršeno poznata. Okrutno je bilo to što, iako smo mogle da vidimo budućnost, bile smo potpuno u vlasti prošlosti. To je razvilo žestoku borbu. Po prirodi i Vanesa i ja smo bile istraživačice, revolucionarke, reformatorke. Ali je naše okruženje bilo barem pedeset godina iza tog vremena. Sam otac je bio tipični viktorijanac: Džordž i Džerald su bili neizrecivo⁵⁹ konvencionalni. I dok smo se borile protiv njih kao pojedinaca, mi smo se sa njima borile u njihovom društvenom svojstvu. Mi smo živеле, recimo, u 1910: oni su živeli u 1860.

U Hajd Park Gejtu 22, oko 1900. mogao se naći kompletan model viktorijanskog društva. Kad bih imala moć da izvučem mesec dana života onakvog kako smo živeli oko 1900, mogla bih da ekstrahujem odeljak viktorijanskog života, kao jedan od onih slučajeva sa staklenim poklopcem pod kojim se pokazuje kako mravi ili bube obavljaju svoje poslove. Naš dan je počinjao porodičnim doručkom u 8.30. Edrijen bi svoj progutao; i koja od nas je sišla, Vanesa ili ja, ispratila bi ga. Stojeći na ulaznim vratima, mahale bismo mu dok ne zamakne za trbušasti zid Martinovih. To nam je bio relikv od Stele — lepet mrtve ruke koji je ležao ispod površine porodičnog života. Otac bi doručkovao uzdišući i šmrćući. Ako nije bilo pisama, »Svi su me zaboravili«, gundao je. Dugački koverat od Barkersa bi, naravno, značio iznenadni urlik. Silazili su Džordž i Džerald. Vanesa je nestajala iza zavese. Dat je nalog za ručak, ona bi odjurila za crvenim autobusom da je odvede na Akademiju. Ako se poklapalo, Džerald bi je povezao u svom svakodnevnom taksiju — isti taksi, uglavnom; taksista je leti nosio karanfil. Džordž je doručkovao mnogo slobodnije — ponekad bi me ubedio da ostanem da sedim na trougloj stolici i pričao mi tračeve sa sinoćnog prijema — i on bi zakopčao svoj frak i s obećanjem datim somotskom rukavicom svom cilindru, nestao — elegantan i vedar, u svojim rebrastim čarapama i veoma malim dobro uglancanim cipelama, ka državnoj blagajni. Ostavljena sama u velikoj kući sa ocem koji se zatvorio u svoju radnu sobu na vrhu, sa služavkom koja glanca mesingane šipke, Šegom, koji spava na svojoj prostirci, i nekom devojkom koja sprema spavaće sobe dok Sofi, pretpostavljam, prima komade mesa i mleko od prodavaca na zadnjim vratima, ja sam se penjala u svoju sobu, širila Lidela i Skota po stolu i sedala da izradim svog Euripida ili Sofokla za dvonedeljni čas sa Dženet Kejs⁵¹.

Od deset do jedan bismo izmakle pritisku viktorijanskog društva. Vanesa, pretpostavljam, pod nadzorom Vala Prinsepa ili Ulesa ili povremeno Sardženta, slikala je po modelu — donosila bi tu i tamo kući veoma pažljive crteže olovkom, na primer Hermesa i prskala ih fiksativom; ili glavu u ulju muškog akta vrlo histrionskog izgleda. A za ista tri sata ja bih čitala možda Platonovu *Državu* ili bih tumačila grčki hor. Naši umovi bi se iskrali u svet koji ovog novembarskog jutra 1940. ona nastanjuje u Čarlstonu, a ja u mojoj baštenskoj sobi u Monks

Hausu. Naša odeća se ne bi mnogo razlikovala. Ona je nosila plavi slikarski mantil; ja, možda, suknju i bluzu. Ako su nam tada suknje bile duže, to bi bila jedina razlika. Pre četrdeset godina ona je bila dosta urednije, prilično bolje obučena od mene. Promena bi naišla popodne. Oko 4.30 viktorijansko društvo je vršilo svoj pritisak. Tada smo morale da budemo »unutra«. Jer u pet se morao ocu dati čaj. I mi smo morale biti bolje i urednije obučene, jer su dolazili g-đa Grin; g-đa H. Vord; ili Florens Bišop; ili C. B. Klark; ili ... imale bismo da sedimo za tim stolom, ili ona ili ja, pristojno obučene, nemajući ništa bolje da radimo, spremne na razgovor.

Pritisak društva bio je sad veoma jak. Ono je stvaralo taj »manir« koji mi obe još uvek koristimo. To je manir u kome kada zvono na ulaznim vratima zazvoni, primao se ko god da je — recimo Roni Norman. Pretpostavimo da su Elza Bel i Florens Bišop i g. Gibs došli u razmacima od po deset minuta. Imale smo da budemo spremne na mali razgovor; spremne da donesemo očevu trubu i da priredimo sve što je izgledalo od pomoći; spremne da preuzmemo svoju ulogu — u čemu? Ne u raspravi, niti traču. Zamišljam u veoma preciznom — »ne-traču« precizno. Stariji posetilac bio bi žrtvovan ocu: dobio bi stolicu pored njega; poveren mu je kraj trube. Onda bi Roni Norman bio detinjast, srdačan; Elza Bel bi bila od sveta; Florens Bišop pomalo površna. Razgovor bi bio laganiji nego sada; više u manirima; na šale se smejal; ser Lezli bi zastenjao; prodiskutovalo bi se njegovo zdravlje; Roni Norman bi rekao (ako bi Florens Bišop nastavila s ocem) nešto o strašno zgodnoj predstavi ili slici: ja bih dosta vratolomno reskirala, recimo, da sa Ivlin Godli razgovaram o mornarici; Elza Bel bi rekla da očekuje da njena braća skinu šešir kad je sretnu na ulici; otac bi bio iritiran: Florens Bišop isto tako i povukla [bi] svoju nesrećnu primedbu — da on dobro izgleda; Roni Norman bi ga pitao da li se seća Mila; on bi popustio — jer je voleo Roniju Normana — i pričao kako je sreo Mila sa ocem u Čelziju. »O, bože, te stare priče ...« — rekao bi. Dakle, razgovor je imao svoje male ponore i vodopade — svoje opasnosti; ali je nekako tekao; a celina je bila obuhvaćena viktorijanskim manirima. On je mogao biti prirodan Roniju Normanu, Ivlin Godli, g-đi Bišop. On nije bio prirodan Vanesi i meni. Mi smo ga naučile. Naučile smo ga delimično po sećanju; i majka je imala taj manir; delimično nam je bio nametan od druge strane — ako je nešto Roni Norman rekao, moralo mu se odgovoriti u istom stilu. Niko nije nikada kršio konvenciju. Ako ste slušali, kao što sam ja radila, bilo je kao da posmatrate neku igru. Morala su se znati pravila⁵².

Mi smo obe tako potpuno naučile pravila viktorijanske igre manira da ih nikada nismo zaboravile. Još uvek igramo tu igru. Korisna je; ima svoju lepotu, jer je zasnovana na uzdržanosti, saosećajnosti, nesebičnosti — sve civilizovanim svojstvima. Ona je od pomoći da se napravi nešto pristojno i humano od sirovih otpadaka. Ali viktorijanski manir je možda — nisam sigurna — štetan u pisanju. Kad sam ponovo čitala svoje stare članke *Obični čitalac*, tu sam ga otkrila. Optužujem ga za zbrkano povlačenje, uglađenost, približavanje postrance, moj trening za čajnim stolom. Vidim sebe kako tanjire sa kolačićima dodajem stidljivim mladićima pitajući ih, ne neposredno i jednostavno o njihovim pesmama i romanima, već da li žele i šlag i šećer. S druge strane, taj površni manir omogućava da se kaže mnogo stvari koje bi bile nečujne da se marširalo pravo napred i otvoreno govorilo. Uveče kad su svetla popaljena, društvo bi dobilo snagu. Preko dana se mogla nositi kecelja; rad. Postojala je Akademija za Nesu; Lidel i Skot i

grčki hor za mene. Ali uveče je društvo sve htelo na svoj način. U 7.30 odlazile smo gore da se obučemo. Ma kako bilo hladno ili maglovito, mi smo svlačile dnevnu odeću i stajale drhteći pred umivaonicima. Vrat i ruke su imali da se oribaju, jer smo u 8 sati morale u salon da dođemo u večernjim haljinama: golih ruku i vrata. Oblačenje i češljanje postajali su mnogo važniji od slika i grčkog. Stajala bih pred Džordžovim čipendejl-ogledalom pokušavajući da se napravim ne samo urednom već i pristojno obučenom. Sa svotom od pedeset funti to je bilo teško, čak i za nekog veštog, da bude dobro obučen uveče. Jer iako je domaću haljinu mogla da sašije Džejn Brajd, po ceni od funtu-dve, haljina za prijem koštala je, možda, petnaest gvineja ako ju je radila g-đica Jang. Kućna haljina je tako mogla biti, kao za ovo veče, od zelenog materijala kupljenog naopako u radnji nameštaja — kod Storijs — jer je tamo bio jeftinije nego materijal za haljine; i mnogo smelije. Silazim: u zelenoj večernjoj haljini; sva svetla su popaljena u salonu; a tamo je Džordž, sa svojom crnom mašnom, u večernjem sakou, u stolici kraj vatre. Fiksira me taj izuzetno promatrački [nečitljivo] pogled kojim je uvek proveravao odeću. Pogledao bi me odozgo do dole kao da sam konj koji se pokazuje u krugu. Onda bi dobio mrzovoljan izgled; izgled koji se nije pripisivao samo estetskom neodobravanju; već nečemu što je išlo dublje; moralno, društveno, on je njušio neku vrstu pobune; prkosa društvenim merilima. Bila sam osuđena sa mnogo više tačaka gledišta nego što mogu da izanaliziram, dok sam tamo stajala, svesna te kritike; i svesna isto tako straha, stida i očaja — »Idi i pocepaj to«, rekao bi na kraju, onim čudno uvredljivim i zlovoljnim glasom koji je izražavao njegovo ozbiljno nezadovoljstvo tim kršenjem koda koji je njemu značio više nego što bi hteo da prizna.

Jer on je viktorijansko društvo usvojio tako implicitno da bi neki arheolog otkrio da je veoma zanimljiv. Kao fosil, on je primio svaki nabor i pregib konvencija iz 1890—1900. On je, verovatno, bio napravljen od pravog materijala. Uplovio je u kalup bez ikakve sumnje koja bi narušila obrazac. Ako mu je otac urezao izvesne velike oznake doba — njegovo verovanje da žena mora da bude čista, a muškarac jak — njegovu mržnju prema neumešnosti — »Dođavola!« uzviknuo je jednom Džerald i ruke mu poleteše uvis u znak protesta — Redžia je pušio cigaretu posle čaja — »Neću da se moj salon pretvori u kafanu«, uzviknuo je. Izgladivao je sitne detalje viktorijanskog koda svojim intelektom koji je bio za divljenje, svojim poštovanjem razuma — niko nije bio manje snob od njega — niko nije manje mario za čin i luksuz. Džordž je te široke oznake popunjavao unakrsno, paukovom mrežom najnezatnijih detalja. Nije mogao postojati savršeniji fosil viktorijanskog društva. I tako, dok je otac čuvao okvir 1890, Džordž je okvir popunjavao svim vrstama minuciozno nazubljenih testera; i mašina u koju smo ubačene 1900. tako nas je držala čvrsto; i u igru uvela bezbrojne zupce.

Od kakvog je materijala Džordž bio napravljen? Od čega je mogao da bude napravljen da tako potpuno primi obrazac? Imao je veoma malo mozga, na prvom mestu, i imao je obilje emocija. Bio je naliven u savršeno prilagođeno telo. Bio je izuzetno zgodan, savršeno zdrav; i kao mlad čovek bio je na najbolji način uveden u modu. Zato, kad god se on pojavio, društvo je širilo svoje naručje. Pozdravljalo ga je. Grlilo ga je. Nikad se nije moglo desiti da naiđe na bilo kakvo protivljenje iz društva, bilo u Itonu ili u Kembridžu, ili u Londonu — ako se uzme da društvo znači svet gornje srednje klase u večernjim salonima. Bio je toliko bez mozga da nikad

nije zalutao izvan tog kruga. Nikad nije dobio korpu ili bio kritikovan jer nikad sebe nije ni doveo u položaj u kome se na kritiku nailazi. Uz to, imao je nešto kao hiljadu funti godišnje. Mogao je da igra svoju ulogu onako kako su to odeća, puške i konji tražili. I kako ga je društvo primilo, hvalilo i dalo mu sve što je hteo, presudio je da je nemoguće da se zamisli bilo kakav prkos: presudio je da je prkos glup, budalast, nerazborit, u stvari, nemoralan. Svojom zelenom haljinom sam, bez sumnje, opskurno njega kritikovala. Džerald je, sećam se sa zahvalnošću, dobrodušno rekao: »Ne slažem se. Meni se dopada.« Džordž je ćutao. Večera je bila mučenje. I, na moju sramotu, nikada tu haljinu nisam nosila kad je Džordž bio kod kuće⁵³.

Njemu je bilo trideset šest kad sam ja imala dvadeset godina. On je imao hiljadu funti godišnje, a ja pedeset. To su bili razlozi zbog kojih je teško odbraniti Džordža te večeri. Ali postojao je drugi element u našem odnosu koji je delovao na mene dok sam tamo stajala te zimske večeri izložena njegovoj kritici, u svojoj zelenoj haljini. Koga nisam tada bila potpuno svesna. Jer pored toga što sam osećala njegove godine i njegovu moć, imala sam još jedno osećanje koje sam kasnije nazvala osećanjem autsajderke. Kad sam bila izložena Džordžovom mrštenju, osećala sam se kao što mora da se osećaju skitnica ili ciganka koji stoje na vratima šatora i gledaju kako se tamo odvija cirkuska predstava. Viktorijansko društvo bilo je u punom zamahu; Džordž je bio akrobata koji je skakao kroz obruče, a Vanesa i ja smo posmatrale spektakl. Imale smo dobra mesta u šouu, ali nam nije bilo dozvoljeno da u njemu učestvujemo. Mi smo aplaudirale, pokoravale smo se — to je sve.

Svi naši muški rođaci bili su vešti u toj igri. Oni su znali pravila i pridavali su im ogroman značaj. Otac je stavljao neizmeran naglasak na školske izveštaje, školarine, visoke ocene i stipendije. Fišerovi, muški Fišerovi, dobijali su sve nagrade, počasti i stepene. Šta bi, pitala sam se neki dan, bio Herbert Fišer bez Vinčestera, Nju Koledža i Kabineta? Kakav bi mu bio oblik da nije štambiljiran i modelovan patrijarhalnom mašinerijom? Svaki od naših muških poznanika bio je ubačen u tu mašinu i izlazio je na drugom kraju, sa otprilike šezdeset godina, kao dekan, admiral, ministar kabineta ili sudija. Tako da je nemoguće misliti o njima kao o prirodnim ljudskim bićima, kao i o zaprežnom konju kako galopira divalj i nepotkovan ulicom.

Džordž, naravno, nije uspeo da dobije pristup u tu posebnu mašinu. Nikako nije uspevao da uđe u diplomatsku službu. Ali postojala je druga mašina — društvo. On je tako dobro naučio igru, igrao ju je tako iskreno, da je sa šezdeset godina izronio sa titulom viteza, sa aristokratskom ženom, sa sinekurom, kućom izvan grada i tri sina. Nekako, putevima tako neodređenim da čovek ne zna kako da ih nazove, ja sam osećala sa dvadeset godina da Džordž ne poštuje zakone patrijarhalnog društva manje od Herberta Fišera. Bio je u matici; skakao kroz obruč; izvršavao ono što se tražilo. Mogla sam da osetim njegovu privrženost; on je prihvatio tu konvenciju; verovao je. Opšteprihvaćeno verovanje kao njegovo, koje su delili svi njegovi prijatelji, ima atmosferu autoriteta: ono impresionira čak i autsajdera. Ono izgleda pravilno, prirodno, uzeto zdravo za gotovo. Kada je na [nedelju na noć, Bi-Bi-Si svirao] »Bože, spasi kralja«, ja sam osetila struju verovanja; ali ja kritikujem svoju instinktivnu emociju. Džordž nikada nije dovodio u pitanje svoje verovanje u staru melodiju koju je društvo sviralo. On se digao i skinuo šešir, ne samo neupitno; već sa potpunim prihvatanjem i odobravanjem.

Ova opažanja dala su mom držanju prema Džordžu čudan obrt. Moram da se povinujem, jer on ima snagu: godine, bogatstvo, tradiciju, iza sebe. Ali čak i kad sam se povinovala, pitala sam se »kako može neko da veruje u ono u šta on veruje? Dok sam se koprcala pod njegovom kritikom i pokoravala joj se, u meni je bila posmatračica koja je ipak ostajala hladna, kritična, motrilačka. Fasciniralo me je — prizor kako Džordž leti kroz te nevidljive obruče, tako ozbiljno, sa tako neupitnom voljom. U satiričkom trenutku napisala sam skicu njegove karijere koju je ona sledila skoro doslovno⁵⁴.

Ali, na žalost, iako smo mogle pasivno da sedimo i gledamo viktorijanske muškarce kako skaču kroz svoje intelektualne obruče, Džordžovi obruči — njegovi društveni trijumfi — tražili su našu pomoć. Svakako je on tu imao svoje motive i — zaista su uvek bili — mešani. Trebalo nas je izvesti: da idemo u društvo. I on je, prirodno, igrao ulogu koju bi igrala majka izvodeći nas. Ali isto tako morale smo da idemo kuda je on želeo da idemo, da prihvatimo pozive za koje je on smatrao da su poželjni. Ovde je ulazio drugi motiv — njegova želja da nas natera da prihvatimo njegove poglede: da nas natera da platimo svoj danak njegovoj sopstvenoj slavi. I tako, kada je počela londonska sezona, nekoliko puta nedeljno mi bismo posle večere odlazile gore, pošto je stigla pošta, popio se čaj i otac bi otišao u svoju radnu sobu — i presvlačile se u one dugačke satenske haljine koje je Seli Jang naplaćivala petnaest gvineja. Dodavale smo bele rukavice, bele cipelice i nisku bisera ili ametista oko vrata. Pozvao bi se taksij; i mi bismo se odvezli duž srebrom popločanih ulica, jer je drveni pločnik postao srebrn u tim suvim letnjim noćima, do kuće gde je bio platneni krov, možda traka crvenog tepiha i šačica zablentutih prolaznika.

Sad je društvo vršilo svoj puni pritisak, recimo oko 11 sati, u junsku noć 1900. Sećam se ošamućenog, nadutog, sleđenog osećanja: kad me udare svetla dok se penjem; nestvaranost; uzbuđenje; paraliza. Mogu li još šta da vratim? Kod Savoja sećam se večere pre opere. Davao se *Prsten*, pa smo večerali pod punom dnevnom svetlošću. Džordž je smestio g-đicu J. Čembrlen naspram prozora, propust u taktičnosti koji je sebi kasnije prebacivao. Jer ona je upravo prošla svoje cvetno doba. Ja sam sedela pored mladića, koga sad identifikujem kao Edi Marša. Tom prilikom sam mislila da je to Ričard Marš; nejasno sam ga povezala sa romanopiscem. Jedino dolazim do: »Šta sad piše Vaš otac?« — pitao je, a onda sam se ja koprcala, žestoko zamahujući, divlje, tamo i ovamo, kao početnica na ledu.

Kod g-đice Čembrlen sam sedela pored bucmastog zvaničnog mladića. Raspravljali smo o oratorstvu. »Naša domaćica se«, reče, »generalno smatra dobrom govornicom«. A onda opet vidim sebe kako se koprcam — naglašavajući teoriju da je zločin provodadžisanja gori od krađe. Nastala je tišina. Osetila sam kako se borim kao muva u lepku. Osetila sam da ako kažeš ono što misliš, bilo šta izvan uobičajenog obrasca, lepak ti se uhvati za noge. Na pragu balske sobe, sećam se kako mi je Džefri Jang uspijajući rekao: »Tako je lepo od tebe što si došla.« Jesam li tvrdila da mrzim da igram? Ostavio me je. Na Triniti balu, sećam se kako galopiram po sobi sa — zaboravila sam ime. Kako sam kod ledi Sligo navaljivala na nekog mladića da mi kaže činjenice o Redu podvezice. U međuvremenu je Džordž isprosio Floru Rasel. Kod Lajulfa Stenlija sećam se da nisam uspela da osiguram partnera. Elena Ratboun me je upoznala sa

jednom devojkom. Sećam se poniženja stajanja, nepozvane, uza zid. Sećam se tih poniženja sa prijema — nisam mogla da igram; frustracija — nisam mogla da nađem mladiće da pričam sa njima; i isto tako, jer srećom me dobri prijatelji nisu nikada napuštali — scene kao spektakl koji ću opisati kasnije. I nekih trenutaka zanosa: nekih momenata lirske ekstaze. Ali pritisak društva je 1900. zabranjivao skoro svako prirodno osećanje. Možda sam bila isuviše mlada. Možda sam bila loše prilagođena. U svakom slučaju nikad nisam srela muškarca ili ženu s kojima sam sklopila pravi odnos. Sve u svemu tu je bilo uzbuđenje odeće, svetla, društva ukratko; i nešto čudnovato i neobično, da budem sama, prepuštena sebi, za trenutak, sa nekim potpunim strancem: on u belom sakou i rukavicama, ja u belom satenu i rukavicama. Nestvarni odnos se ne može zamisliti; ali bilo je jeze u nestvarnosti. Jer kad sam se vratila u svoju sobu, videla bih je malu i neurednu: još sam jahala na talasima prijema: legla bih u krevet, skaćući gore-dole po onome što sam rekla, čula ili učinila. I sledećeg jutra još uvek sam mislila, čitajući svog Sofokla, o prijemu.

Da je to bilo sve, ti prijemi bi kliznuli pokraj nas dosta lako. Ali tu je bio Džordž. Za njega je prijem bio vrlo ozbiljna stvar. Mi se nismo prosto zabavljale. Terane smo da osećamo da je svaki prijem ispit, provera: stvar od najveće važnosti; on je vodio ka uspehu; on je vodio ka promašaju. Ka čemu je vodio uspeh? Jedinom uspehu koji je on uvažavao — društvenom uspehu. Promašaj je vodio ka jedinom promašaju — neurednosti, ekscentičnosti. On se držao implicitno tih uverenja. Ali držao ih se zbunjujuće. Nikada nisi mogao sa njim direktno da se sukobiš. »Ali, ako mrzim prijeme, zašto bih išla na njih?« On bi sažaljivo naborao sve crte. »Isuviše si mlada da bi imala neko mišljenje. Pored toga, ja te volim. Mrzim da idem sam. Moraš da budeš sa mnom.« Tu bi ščepao Vanesu u zagrljaj. Dužnost i emocija bili su nerazlučivo pomešani. A duhovi Stelin i majčin nadgledali su te scene.

Otuda su ti prijemi postali prepirke, postali su naporni, često poniženja. Neodređeno, osećao je da mi kritikujemo celu koncepciju. To ga je razbešnjavalo. U svom besu prebacivao nam je sebičnost, uskogrudost. Žalio se svom krugu zaljubljenih matrona. Prizivao je njihovu pomoć. Obasipao odećom, nakitom. Igrao je u javnosti ulogu dobrog brata. Igrao je uspešno. Kako smo mogle da se odupremo njegovim željama — kako smo mogle da gajimo druge želje? Društvo je u to vreme bilo veoma kompetentna mašina. Uvereno da devojke treba pretvoriti u udate žene. Ono nije imalo nikakvih sumnji, nikakve milosti, nikakvog razumevanja za ijednu drugu želju; ni za ikakvu drugu nadarenost. Ništa se nije uzimalo ozbiljno. Čak će mi i Beatrisa Tajn reći, kad sam joj kazala da želim da pišem: »Zamoliću Elis da te pozove da se upoznaš sa Endrijuom Langom.« Protestovala sam, nisam ja to mislila. Odbrusila mi je da sam šašava. To je bio način da se uspe. Kako je bilo čudno misliti da negde postoji svet gde ljudi ne idu na prijeme — gde, možda, raspravljaju o slikama — knjigama — filozofiji. — Ali to nije bio naš svet⁵³.

Rascep u našem životu bio je čudan. U prizemlju je bila čista konvencija: na spratu čist intelekt. Ali nije bilo veze među njima. Očeva gluvoća presekla je svaku vezu koju bi on, prirodno, imao sa mlađom generacijom pisaca. Ipak je očuvao sopstveni stav savršeno nesumnjivim. Niko nije manje mario za konvencije. Niko nije više poštovao intelekt. Tako bih ja išla od salona i Džordžovog trača — »G-đa Vilijsama Grenfela pozvala me je da ostanem ... A ja

sam rekao, uglavnom, da mislim da ne mogu. Zaprepastila se« — do očeve radne sobe da uzmem [novu knjigii]. Našla bih ga tu kako se klata u stolici za ljujanje, sa lulom u ustima. Polako bi primetio moje prisustvo. Ustavši, otišao bi do police, vratio knjigu i vrlo ljubazno me pitao šta sam iz nje izvela? Možda čitam Džonsona. Neko vreme bismo pričali, a zatim, osetivši olakšanje, podstaknuta, puna ljubavi prema tom nezemaljskom, usamljenom čoveku, sišla bih opet u salon i slušala Džordžovo deklamovanje. Nije bilo nikakve veze.

Niti je, u stvari, bilo ikakve bliske veze između nas i sveta intelekta. Naravno, velike figure su bile na horizontu: Meredith, Henri Džejms, Henri Sidžvik, Simons, Heldejn, Vats, Bern-Džons: oni su bili figure u pozadini. Ali ja ih se sećam samo kao figura koje se uzdižu, ogromne ali veoma udaljene.

Sećam se kako sam odgore gledala J. A. Simondsa sa odmorišta u Taland Hausu; i primetila njegovo belo lice koje se trzalo od živaca; i mašnu što je bila jedan kanap sa dve žute plišane pufne. Sećam se Vatsa u nabranjnoj košulji i sivom kaputu; i Mereditha kako gospođicu u ljubičastoj suknji preklinje za — cvet. Sećam se Meredithovog glasa; i ironije sa kojom je rekao »moja knjiga«. Ne sećam se šta je rekao već atmosfere koja ga je okruživala. Sećam se ceremonije kad su me vodili da ih vidim i načina na koji su i otac i majka saopštili da je Meredithova poseta nešto potpuno neobično. Oboje su delili poštovanje prema geniju. To poštovanje me je impresioniralo. I ekscentričnost, individualnost: kako je Meredith ubacivao kolutove limuna u čaj. Kako je Vats pojeo činiju ulupanog krema i mlevenog mesa; kako je Louel imao dugačku pletenu kesu, sa ringovima, a kroz razrez je uvek izlazio šestoparac. To što sam ja primila bio je opšti utisak snage, neobičnosti. Šta su govorili zaboravila sam. Ali sećam se valjanja Meredithovog glasa. Sećam se oklevanja i ograničenja, mrmljanja i zapinjanja glasa Henrija Džejmsa. Tako sam, bez sumnje, veoma rano dobila viziju veličine i velikih ljudi. Meni veličina još uvek izgleda nagla, ekscentrična, postrance, nešto pred šta su nas roditelji vodili, a sada je potpuno istrebljeno.

Bili su tu na obzorju salona, ti veliki muškarci, dok su za stolom Džordž, Džerald i Džek razgovarali o pošti, ministarstvu štampe i o sudu. A ja, sedeći kraj stola, bila sam potpuno nesposobna da napravim ikakvu vezu. Bilo je toliko različitih svetova: ali oni su od mene bili daleko. Nisam od njih mogla da napravim ništa suvislo; niti da osetim vezu sa njima. I provela sam sate svoje mladosti upoređujući ih nemirno. Bez sumnje su promene i razlike bile korisne; kao sredstvo obrazovanja; kao način da se nekome pokažu suprotnosti. Jer, tek što bih sela za svoj grčki, podigli bi me da čujem Džordžov slučaj; odatle bi rekli da se popnem u radnu sobu da učim nemački; a onda bi naletao veseli svet Kiti Maks.

BELEŠKE O PRIČAMA (iz izvornika *The Complete Shorter Fiction of Virginia Woolf Edited by Susan Dick, The Hogarth Press, London 1985*)

Skraćenice: VW — Virdžinija Vulf; D I—V — Dnevnik VW tomovi I—V; HH — A Hounded House and Other Short Stories; L I—VI The Letters of VW tomovi I—VI; MT — Monday or Tuesday; NW — Notes for Writing (ed. Susan Dick. University of Toronto Press 1982).

ZNAK NA ZIDU

»Znak na zidu« je štampan jula 1917, zajedno sa kratkom pričom Leonarda Vulfa »Tri Jevrejina«, u *Dve priče*, prvoj publikaciji Hogarth Pesa. Štampan je zatim (malo redigovan) kao posebno izdanje juna 1919; uključen (sa daljim revizijama) u MT i HH. Tekst koji je ovde dat je iz MT.

NENAPISANI ROMAN

U dnevniku, 26. januara 1920, VW sugerise da je »Nenapisani roman« napisan nekako u to vreme (DII, 13). Priča je bila objavljena u *London Mercury* jula 1920, uključena (malo revidirana) u MT i preštampana u HH.

Tekst koji je ovde dat uzet je iz MT. Zagrade u tekstu je stavila VW.

1. Versajski mirovni ugovor, potpisan u Parizu 28. juna 1919, stupio je na snagu 10. januara 1920.

2. Paulus Kruger (1825—1904), vođa Bura u ustanku protiv Britanije 1880, i kasnije predsednik Transvaala, bio je u oštroj suprotnosti sa princem Albertom, voljenim mužem kraljice Viktorije, koji je, kao revnosni hrišćanin, uzeo mnogo manje agresivan oblik.

SKICA PROŠLOSTI

Ovaj tekst je u nekoliko verzija, paralelnih ili sukcesivnih, VW pisala od 18. aprila 1939. do 17. novembra 1940. U poređnim radom na rukopisima, ovu verziju je priredila Džin Šulkind (Jeanne Schulkind) i objavila ju je sa ostalim autobiografskim skicama VW (*Doprinosi Memoar klubu: Hajd Park Gejt, Stari Blumsberi, Jesam li ja snob? pod zajedničkim naslovom Trenuci postojanja (Moments of Being, 1976, Sussex University Press).*

(Drugo, dopunjeno može se naći na

<http://transnationaleverydaylife.files.wordpress.com/2011/09/moments-of-being.pdf> Prim. prev.)

1) Ledi Strejči, majka Litona Strejčija, umrla je u osamdeset devetoj godini 1928. U starosti je napisala »Neka sećanja iz jednog dugovečnog života«, koja su bila veoma kratka — desetak stranica u *Nation* i *Athenaeumu*. Što možda pokazuje, kao što je sugerisao Majkl Holrojd, da je od ranih dvadesetih godina ovoga veka više zaboravila nego što se sećala.

2) VW (Virginia Woolf) je radila na *Rodger Fry: A Biography* (The Hogarth Press; London

1940).

3) VW je napisala »od čega je izgledalo da pada sa velike visine«, ispred »»sprečavalo ... udaljen«.

4) G-đa Svonvik je bila jedina ćerka Osvalda i Elinor Sikert. U svojoj autobiografiji *Bila sam mlada* (London 1935), seća se kako je poznavala Lezlija Stivena u St. Ajvzu: »Sa uživanjem smo gledali njegove gole bebe kako trče po plaži ili kako ih on provlači kroz noge u moru, i njihovu lepu majku«.

5) Džejms Hasel Louel, pesnik i kritičar, prijatelj Lezlija Stivena, bio je Virdžinijin kum.

6) U tekstu koji je Vanesa napisala za *Memoar klub* (»Beleške o Virdžinjinom detinjstvu«, izd. Njujork 1974) »Clemont« je napisan kao »Clemeite«.

7) Prvi susedi.

8) *Ka svetioniku* je započeta 1925. i objavljena kada je VW bilo četrdeset pet godina.

9) Popularno ime za polutajno »Kembričko konverzaciono društvo« koje je bilo osnovano dvadesetih godina prošlog veka. Pripadali su mu svi mladići koji su činili jezgro »starog Blumsberija«, osim Klajva Bela i Tobija Stivena.

10) Tevistok skver 52 bio je londonski dom Vulfovih od 1924. do 1939.

11) Slikar koji je izvršio samoubistvo iste godine, 23. juna 1939.

12) Džulija je rođena 1846, a ne 1848.

13) Džulijina tetka Sara, jedna od sedam sestara Petl, udala se za Tobija Prinsepa. Nastanili su se u Litl Holand Hausu, Kenzington, gde su po najvišoj ekscentričnoj modi rasonodili aristokratiju uma u kojoj su slikari — Holman Hant, Bern-Džounz i iznad svih G. F. Vats, koji je tu dugo boravio — igrali dominantnu ulogu.

14) Iako je bilo sedam sestara Petl, niko nije o Džuliji (Kameron) govorio kao o lepoj.

15) Strejči.

16) Studio G. F. Vatsa.

17) Hant i Tomas Vulner bili su članovi osnivači Prereafaelitskog bratstva.

18) En Tekerij je bila starija kći romanopisca V. M. Tekerija i svastika Lezlija Stivena preko prve žene. Ona se udala za svog rođaka Ričmonda Ričija.

19) Imala je dvadeset jednu godinu kad se udala za Herberta Dakvorta.

20) Elizabeta Robins, glumica, bila je Džulijina prijateljica.

21) Mini je umrla 1875; Lezli Stiven, se oženio Džulijom 1878.

22) Posle udaje za Lezlija Stivena, Džulija je živela sedamnaest godina.

23) »Hajd Park Gejt Njuz« izlazile su nedeljno, koliko se zna, od 9. februara 1891. do 1895. Novine su prvo bile Virdžinijin i Tobijev zajednički poduhvat, ali su postepeno postale skoro potpuno Virdžinijina odgovornost.

24) Džejms Kenet Stivn, drugi sin Džejmsa Ficdžejsa Stivena, Lezlijevog brata.

25) Dr Džordž Sevidž je bio stari prijatelj porodice Stiven. On je bio i Virdžinijin specijalista.

26) Ficroj skver 29, Blumsberi, gde su se Virdžinija i Edrijen preselili posle Vanesine udaje za Klajva Bela 1907.

- 27) To su narodna imena za obične britanske leptirice.
- 28) Desmond Mekarti, koji je pripadao užem krugu Blumzberija od njegovih najranijih dana.
- 29) Jedan se rukopis (A 5a) ovde završava. Ovaj tekst sada ide po A 5d rukopisu od 10. stranice.
- 30) Vidi gore: »moje sklonište, iza vrata na sklapanje salona u Hajd Park Gejtu.«
- 31) Materijal od 10. strane od kraja 11. je izostavljen.
- 32) Stranica 13. rukopisa završava se usred rečenice, na tričetvrt stranice sa: »... ponos na nas & a«.
- 33) Sad je radila na *Između činova* koji je u tom periodu pominjala u »Writer's Diary« kao »P. H.«, od »Poyntzet Hall« ili »Poyntz Hall«.
- 34) VW je bila uznemirena jer se plašila — pogrešno kako se ispostavilo — da Helen Enrep, Rodžerova drugarica do njegove smrti, planira da se za stalno preseli u Rodmel sa svojim sinom i ćerkom. »Klajv« je naravno Klajv Bel.
- 35) Great Western Railway (Velika zapadna železnica).
- 36) Stranica 16. rukopisa se nastavlja rečenicom koja je zbog precrtavanja razbijena.
- 37) Redovi 3—8 (do »St. Erth«) rukopisa su izostavljeni; VW je delimično precrtala redove 3—4.
- 38) Ovo je redak primer u rukopisu da je rečenica nepotpuna.
- 39) »/I tako se, jednog oktobra, pojavila tabla sa Izdaje se/«, što sledi u rukopisu (str. 25), izostavljeno je jer je ta misao proširena u sledećoj rečenici. Zagrade je stavila VW.
- 40) Nesigurno čitanje.
- 41) Beleška na margini u rukopisu: »da me zapeče: vrti; tlo između žrvnjeva«.
- 42) Rukopis ostavlja prazno mesto za naslov.
- Iz završnog Fortinbrasovog govora u Hamletu: »Neka četiri kapetana iznesu Hamleta na scenu, / jer da je na nju postavljen, on je bio takav da bi se dokazao kao pravi kralj.«
- 43) Klejv Bel, Liton Strejči i Sidni-Terner, Tobijevi prijatelji iz Triniti koledža koji će činiti deo jezgra Blumsberija.
- 44) Str. 34. rukopisa je izostavljena.
- 45) Jedna nečitljiva reč iza koje ide tačka (rukopis str. 36; onda dve nečitljive reči, jedna iznad druge, iza kojih ide tačka.
- 46) Brisanje materijala od »Urlik.«, u dnu rukopisa str. 36. do str. 37.
- 47) Frederik Viljem Mejtlend napisao je autorizovanu biografiju Lezlija Stivena. On se oženio Florens Fišer, jednom od kćeri tetke Meri.
- 48) Džon Mejnard Kejnz. A »analitički duh« je VW delom precrtala, ali se mora vratiti radi smisla.
- 49) Ovde je »vikao« samo delimično čitljivo.
- 50) Nesigurno čitanje.
- 51) Na margini je napisala »Klara Pejter«, sestra Valtera Pejtera, koja je Virdžiniju učila grčki i latinski pre g-đice Kejs. G-đica Kejs, osim što je bila stroga i temeljna učiteljica, postala je Virdžinijina prijateljica za ceo život.

52) Izostavljanje približno 20 redova (od str. 45 rukopisa) koji su prerađeni u sledećem pasusu. Jedna rečenica, međutim, nije uključena u prerađu. »Viktorijanski manir je sada koristan pri sretanju sa strancima: za odlaske na sastanke u selu.«

53) Rukopis, str. 50—51. izostavljene.

54) Rukopis, str. 55. i 56. izostavljene.

55) Rukopis, str. 61. izostavljena.